

Diószegi Vilmos
Samanizmus

TARTALOM

I. „CSALÁDI HAGYOMÁNY”

1. Táltosok
2. Haj, regő rejtem...

II. VARÁZSLÓK, PAPOK, ORVOSOK

1. A samanizmus helye a vallástörténetben és a vallásetnológiában
2. Vallás-e a samanizmus?

III. A SÁMÁNOK VILÁGA

1. Szibéria és népei
2. Állatok és emberek
3. A féléves éjszaka
4. „Sarki hisztéria?”

IV. A SÁMÁNI VILÁGKÉP

1. A „világfa”
2. Hány lelke van az embernek?
3. Szellemek és emberek
4. „Az első sámán”

V. „FOGGAL SZÜLETETT”

1. Hogyan lesz a sámán?
2. A sámán születése
3. Elhívás és betegség
4. A „felesleges csont”
5. A szellemparancs: engedelmesség vagy halál

VI. AVATÁS ÉS PÁLYAKEZDÉS

1. „Gyalog” vagy „lovon”
2. Sámándob és dobavatás
3. A sámán avatása

VII. A SÁMÁN ÉS TÁRSADALMA

1. A sámán feladata
2. Társadalmi helyzet
3. Sámánok egymás közt
4. A sámán halála és temetése

VIII. A „MESTERSÉG”

1. A sámán és szellemei
2. A „segítő”
3. Mi minden kell a sámánkodáshoz?
4. Drámai játék: a sámán „utazása”
5. A sámánének

IX. A SAMANIZMUS TÖRTÉNELME

1. Már a bronzkorban is...
2. A sámán mint biztosító szelep
3. A mai Szibéria
4. S a tegnapi sámánok?...

UTÓSZÓ

I. „CSALÁDI HAGYOMÁNY”

1. Táltosok

Nem kell a honfoglaló magyarság ősi hitvilágával foglalkozni ahhoz, hogy valaki tudjon a táltosokról. Már az elemi iskolában mindenki megtanulta, hogy a honfoglaló magyar törzsek, nemzetségek „papjai” a táltosok voltak, „akik fehér lovat áldoztak Hadúrnak”. A „Hadúr” csak késői kitalálás, a „pap” kifejezéshez is sok szó férhet, de táltosok valóban léteztek. Nemcsak a krónikák őrizték meg emléküket, hanem az eleven néphagyomány, sőt, a „táltosló” kifejezésben az irodalmi és a köznyelv is.

Mert csak lelkiismeretes, pontos, szakszerű kutatás kellett hozzá, hogy kiderüljön: nem papok voltak ezek az egykori táltosok, hanem *sámánok*, olyanok, amilyenek még harminc-negyven évvel ezelőtt is nagy számban tevékenykedtek Ázsia s még közelebbről Szibéria füves pusztáinak úgyszólván valamennyi nomád vagy félnomád állattenyésztő népénél.

Magyarország legfiatalabb és legmodernebb városában, a szocializmus és a technika korszakában született Dunaújvárosban van egy utca, neve: Táltos utca. Ez az utca persze nem a néhány éve épült modern városrészben van, hanem az Óvárosban, az egykori Dunapentelén. Az utcát nem hivatalosan keresztelték el így, hanem a nép adta a nevét az utcában lakó Berceli Jóskáról, aki a századfordulón élt, s ugyanabban a házban lakott, amelyben most az unokái. Az ottaniak szerint - és ezt az unokák is így tudják - Berceli Jóska *táltos* volt. Megismerték már gyermekkorában két sor fogáról, zárkózott, kódorgó természetéről; később meg arról, hogy meg tudta mondani, hol van kincs a földben. Még a római és bronzkori emlékeket kutató régészeknek is segítségére volt - mondják az óvárosiak. Csak édesanyja tudta, hogy fiára rettentő párbaj vár; ezért, mikor Jóska tizenhét éves lett, karácsony este édesanyja bezárta őt a házba, de még az ablakokat is betapasztotta. Mert a táltosfiú már előre elárulta neki, hogy bika képében meg kell küzdenie egy másik táltossal, egy gróffiúval; az is bika lesz. De hiába tapasztott be minden rést az édesanyja, Berceli Jóska azon az estén eltűnt, s bika képében megverekedett a gróf-táltossal. Hetek múlva tért csak haza, összetörve, megtépve, súlyos sebekkel borítva. Legyőzte a másikat, de ő is nagy sebeket kapott. Sokáig ápolta édesanyja, míg felépült. Attól kezdve mindig megmondta, hol van kincs, meg gyógyítani is tudott, és sokszor évekre eltűnt. Sok szegény emberen segített.

Még számtalan ilyen táltostörténetet idézhetnénk az ország sok falujából. Ezt csak azért mondtuk el részletesen, hogy lássuk: milyen szívós a néphagyomány; a vakító neonfény, a kor istenszobraiként trónoló transzformátorok, magasba nyúló kohók és dübörgő automata gépsorok szomszédságában hogyan él tovább az egykor szellemektől rettegő, babonák-igázta ember hite a majdnem-kortárs Berceli Jóska alakjában. A magyar néphagyomány táltosa hűségesen őrzi a sámán jellemvonásait. A kutatás mai állapotában már nem lehet kétségünk afelől, hogy ez ázsiai, nomád „családi hagyomány”. Hiszen ha megvizsgáljuk a szomszédos és távolabbi indoeurópai népeknek a természetfölötti erőkkel rendelkező emberi alakokról szóló hagyományait, mindjárt szembeötlik a különbség. A magyar „garabonciás” nem más, mint a táltos. Tudományát akaratan kívül, sőt akarata ellenére, előre való kiválasztás és kényszer útján kapja a „természetfölötti hatalmaktól”. Viszont az európai garabonciás „diák” mindezt a *maga* akarataból, tudatosan *tanulja* meg. Vagyis Faust valóban és hitelesen német. Berceli Jóskából és sok-sok elődjéből sohasem lehetett volna Faust. Az ő lábnyomaik egyenesen Szibéria füves pusztáira vezetnek.

2. Haj, regő rejtem...

A népköltészet olyan, mint a föld mélyének köszénrétegei. Egymásra rakódott halmazai hűségesen őrzik a régi korok nyomait; ma énekelt dalokban, ma használatos szólásmondásokban, mesékben távoli évezredek emlékei visszhangoznak. Ugyan ki gondolná, hogy a kedves és ártatlan gyermekdalocskában: „bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecske...” - a *sámándob* pereg a múlt irdatlan messzeségéből? Hogy is van a dalocska varázsige-szerű vége: „szita-szita péntek, szerelemcsütörtök, *dob*-szerda”! S a másik gyermekdalban:

Gólya, gólya, gilice,
mitől véres a lábad?
Török gyerek megvágta,
magyar gyerek gyógyítja,
síppal, dobbal, nádi hegedűvel.

Mert a sámándobnak a gyógyításban is nagy szerepe volt.

S ki ne hallott volna már mesét a kanászlegényről, aki vállalkozott rá, hogy felmászik az *égigérő fára*? Ez az égigérő fa nem más, mint a sámánhit *világfája*, a kanászlegény nagy tette pedig az egykori *sámánavató szertartás* emléke, amikor is a sámánjelöltnek a világfát jelképező, e célra elkészített, rovátkolt fára kellett felmásznia. A sámánt túlvilági utazásain lova hordja a hátán, ami nem más, mind a dobja; vagyis a dob a szellemvilágban csodás, tüzes hátasló. Hogy is kérdezi meséinkben gazdáját a *táltosló*? „Édes gazdám, úgy menjünk, mint a szél, vagy mint a gondolat?” S csak a samanizmus ismeretében értjük meg a Szatmár megyei találós kérdést: „Nekem olyan kis lovam van, amelyik minden házba benyerít.” Megfejtése: *dob*!

A római egyház papjai, amikor a magyar népet betarolták a tiarás pásztor nyájába, irgalmatlanul pusztították az ősi dalokat, s nyilván a sámánénekeket is, amelyek bizony nem fértek meg a gregorián himnuszokkal. Még a múlt században is nemegye tudósunk és költőnk kesergett azon, hogy ősi hitvilágunk énekes emlékei nyomtalanul eltűntek, s a tanácstalan keresgélésben bizony még Arany János is eltévedt. Ma már tudjuk, hogy a papoknak nem sikerült nyomtalanul kiirtaniuk az ősi állattenyésztő-hit emlékeit. Itt van mindjárt az itt-ott még ma is élő régi népi szokás, a *regölés*. A regölő dallamok visszatérő refrénje: „haj, regő rejtem”. Ez pedig nem egyéb, mint az egykori, évezredek sámánének töredéke. A sámán cselekményeinek alapja, mint később látni fogjuk, ma is - ahol még él a samanizmus - az *elrejtőzés*; a táltosokról szóló népi elbeszélések is mind ezt a kifejezést alkalmazzák: „elrejtőzött”. Ennek változata a *révülés*, ami a táltos, illetve a sámán eksztázisát jelenti.

Ne ijedjünk meg egy kis nyelvészkedéstől; olyan ez, mint a legizgalmasabb detektívregény.

Regény? Igen, ez a szó, regény, a rege leszármazottja. A rege régibb alakja pedig - talán a *regü*, illetve *reg*: eredetileg melegséget, hevületet jelentett, s egyúttal a sámán hevületét is, az *eksztázist*. A rege tehát azt jelentette, amit a sámán *hevületében*, eksztázisában elmondott. Vessünk most egy pillantást az Ob partjára, legközelebbi rokonainkra, a manysikra, más néven vogulokra: az ő nyelvükben *taram réj* azt jelenti, hogy isten *heve*, és *pupi réj*: bálvány *heve*. Vagyis a „haj, révüléssel révülök”. Hevület, rejtőzés, révülés: minden a sámán eksztázisának emlékét őrzi.

Ha már itt tartunk, a sor elején lévő „haj” is megérdemel egy pillantást. A regölésnek egyik formája a Vas megyei Búcsú községben a „hajgatás”. „Hajgassuk, hajgassuk, de kinek hajgassuk?” Nyilvánvaló ebből, hogy a „haj” indulatszónak nagy jelentősége volt. Hogyne lett volna,

amikor ugyanezt a jelentőségét megtaláljuk a manysi és hanti (osztyák) samanizmusban! Legközelebbi rokonaink a „haj”-t úgy mondják, hogy „kaj”. Nos, a sámánt a manysik úgy hívják, hogy *kajné hum*, ami annyi, mint „hajgató ember”. (Ez a „kaj”, illetve magashangú párja, a „kej” maradt meg a magyar *kiált, kaját, kajdászik, kajtat* szavakban, amelyek mind a kiáltást fejezik ki.) A hantik ugyanígy hívják a sámánt, csakhogy ez náluk *kejta honak* hangzik, mert a „kaj” náluk „kej”. Persze, nálunk is megvan a „haj” mellett a „hej”. Éppen ezért a hajgatást a moldvai csángók hejgetésnek nevezik. S az egykori, honfoglalás kori és Árpádkori *hejgetők, hejgetősök* neve maradt fenn a hegedősben és az egyik legszebb hangszer magyar nevében: a *hegedűben*.

Ennyi talán elég a nyelvhasonlításból, hogy megvilágítsuk, milyen sok és mély nyomot hagyott népköltészetünkben és nyelvünkben a samanizmus, az emberi kultúra történetének ez a különleges és izgalmas jelensége, amely az európai kultúrába való beilleszkedésünk előtt a mai népünknek is sajátja, életformájának része volt. Ahhoz, hogy megismerkedjünk vele, a nyelvésztől most már az etnográfusnak kell átvennie a lámpást, hiszen a samanizmusnak mint hitvilágnak és kulturális létformának a kutatása a néprajztudomány feladata.

II. VARÁZSLÓK, PAPOK, ORVOSOK

1. A samanizmus helye a vallástörténetben és a vallászetnológiában

Ha a samanizmust meg akarjuk érteni, át kell tekintenünk azt a kulturális területet, amelyben a samanizmus színre lép. Az embernek azt a kulturális tevékenységét, amelynek során a természet és a társadalom objektív erőihez való személyes viszonyát, a külső világot igyekszik meghatározni, az ismeretlen erőket tükröző fantasztikus képzetek alapján, vallás néven szokták összefoglalni. Ennek a kulturális tevékenységnek a története a *vallástörténet*, összehasonlító tudománya pedig a *vallászetnológia*.

A ma ismert vallásokig hosszú út vezetett, s tudnunk kell azt is, hogy ezek a vallások korántsem uralkodnak az emberiség egészén. A természeti népeknek eleinte csupán *hiedelmeik* voltak; a mai természeti népeknek már *hitviláguk* is van.

A természeti ember úgy veszi tudomásul a természet erőit, hogy tehetetlennek érzi magát velük szemben és fél tőlük. Képzeletében ezek az erők nem természeti, hanem *természetfölötti erőkként* jelentkeznek. A tudatosan cselekvő ember tudatot és személyiséget ajándékoz ezeknek a félelmetes „természetfölötti” erőknél, s ezek a láthatatlan, hatalmas személyek szellemekként vonulnak be fogalomtárába. A természeti ember fél a halottaktól is; a személyiség megszűnését nem tudja elképzelni, ezért úgy gondolja, hogy az ember a halála után szellemalakban él tovább. Az ősök szellemei együtt laknak, vándorolnak a hordával, a nemzetséggel, a törzzsel, az élők tisztelik őket, és minden módon igyekeznek elkerülni az ősök és a természeti erők szellemeinek haragját. Mert a szellemek lehetnek barátságosak és lehetnek ellenségesek az ember iránt; hiszen a természeti erők is hol hasznosak, hol károsak. A természettel való szoros együttélés olyan képzeteket teremt, hogy az ember, a nemzetség vagy törzs valamilyen természeti jelenségtől: növénytől, állattól, hegytől, folyótól stb. származik. Így keletkezik a nemzetség őseit jelképező totem, amely leggyakrabban állat. A *totem* vadászata a nemzetség tagjai számára rendszerint tilos, vagyis *tabu*.

A nemzetségi totembe, a hiedelem szerint, az ősök szellemei költöznek be, s ezeket a szellemeket szüntelenül jóindulatra kell hangolni, hogy a többi állat vadászatában segítsenek. A szellemek megnyerésének egyik módja az *áldozat*, a másik a *mágia*. A *mágia* már tovább megy egy lépéssel: kényszeríti a szellemeket az ember szolgálatára. Ez a kényszerítés általában a vadászat vagy egyéb szükséges tevékenység drámai eljátszásával történik, vagyis a mágia voltaképpen „edzés”, „próba”, a szükséges mozdulatoknak a reflexekbe való bevésése. Csakhogy mivel a természeti ember nem tud a reflexekről, ő ezt a szellemek kényszerítésének nevezi.

A természetfölötti erők tiszteletének ezeket a megnyilvánulásait latin szóval *kultusznak* nevezik; az ezzel kapcsolatos jelenségek a *kultikus* jelenségek.

Nos, a mágia már bizonyos fejlődést jelent a kultikus jelenségek között, hiszen azt bizonyítja, hogy az ember már nemcsak fél a természeti - az ő megfogalmazásában „természetfölötti” - erőktől, hanem bizonyos mértékig befolyásolni is tudja őket. Ám a vadászat és a termékenységen kívül egyéb erők - az ő képzeleti szerint egyéb „szellemek” - is vannak, amelyeket valamilyen módon befolyásolni kell. Így például a betegségek, amelyek e természeti hiedelemvilág szerint ugyancsak szellemek, mégpedig rossz szellemek művei. A gyógyítás a természeti ember szemében annyi, mint az ártó szellemet kiűzni az emberből. Arra is szükség van, hogy a szellemek elárulják a jövőt, és segítsenek az embernek döntései meghozatalában.

Az ember tehát bizonyos viszonyba lép a megszemélyesített természeti, illetve „természetfölötti” erőkkel: fél tőlük, tiszteli, de ugyanakkor igyekszik kihasználni, kívánsága teljesítésére kényszeríteni őket, esetleg szövetséget köt velük.

Ez a kapcsolat lehet általános: a nemzetség minden tagja érintkezik a szellemekkel, befogadhatja őket, közvetlenül igénybe veheti gyógyító vagy segítő erejüket. Madagaszkár szigetén például, a *trumba*-kultusz során, a szellemek egyes asszonyokat megszállnak, és ilyenformán gyógyítanak. Ezek a „megszállások” csak alkalmoszerűek, és mindenki részese lehet. Elterjedtebb azonban a „beavatott”, titkos szövetségek rendszere. Ilyen kultikus szövetséget találunk az észak-amerikai indiánoknál vagy Óceániában, ahol a *duktuk* vagy *ingiet* titkos szövetség közvetíti a szellemek és az emberek között, és varázslattal kényszeríti szolgálatára a szellemeket. Leggyakoribb azonban az, hogy a nemzetségnek csupán egyetlen tagja „specializálódik” a szellemekkel való érintkezésre. Ennek az egyetlen embernek a foglalkozása a mágia, a gyógyítás, a jóslás, az áldozatok bemutatása, ő közvetít a természetfölötti erők és a nemzetség tagjai között. Ezt az embert általában *varázslónak*, más esetekben, különösen magasabb fokon, papnak hívják, bár bízvást orvosnak is lehetne nevezni. Az indiánok varázslóját a német szakirodalom valóban „Medizinmann”-nak, orvosságos embernek hívja.

A varázsló általában különleges ember, olyan tulajdonságai vannak, amelyek megkülönböztetik a nemzetség többi tagjától. „Tudománya” van, azonkívül hajlamos az önkívületre, az eksztázisra. Ezt különböző izgató vagy bódító hatású növények élvezetével segíti elő, és hanghatásokkal, maszkokkal is dolgozik. Ma azt mondanók rá, hogy „hisztérikus” vagy „neuraszténias”, vagy azt, hogy „művészi hajlamai vannak”. Magára ölti a nemzetség totemállatának a bőrét, és totemállatnak képzeleli magát. Megérti a szellemek beszédét, és ezek az ő szájával szólnak az emberekhez. Növényismerete segítségével, valamint mágikus tevékenységgel, igen gyakran szuggesztív vagy hipnotikus úton gyógyít, távol tartja az ártó szellemeket, sőt, Szudánban „lélekőrző” feladata is van: vigyáznia kell, hogy az ártalmas szellemek ragadozó állatok képében meg ne jelenjenek és el ne rabolják az emberek lelkét. Vannak varázslók, akiknek lelke az égbe ragadtatik, akiket szellemek szállnak meg és mint médiumok, a szellem közvetítőivé válnak.

Ezeket az ősi elemeket nem nehéz fölfedezni a modern vallásokban: az áldozatot bemutató pap, az isteni lény testévé „lényegülő” táplálék, s az isten „lenyelése”, az „isten igéjét hirdető” evangélizátor, a „megidézett szellem” megszállta spiritiszta médium - nem egyéb-e mindez, mint az egykor természeti körülmények között élő ember hiedelmeinek és kultikus tevékenységének továbbélése?

Szibéria nomád és félnomád állattenyésztő népeinek „közvetítőit” *sámánoknak* nevezzük. A sámánokat más népek hasonló feladatú varázslóitól és papjaitól mindenekelőtt az különbözteti meg, hogy a sámán közvetlenül és tetszése szerint „érintkezik” a szellemekkel, hogy a sámánt a szellemek „kiválasztják”, „elhívják” és akarata ellenére kényszerítik a sámánságra. A samanizmus nem korlátozódik Szibériára, módosult formáit, vagy legalábbis hatását, fölleljük az észak- és dél-amerikai indiánok között is, akiknek a szibériai mongol fajtájú népekkel való antropológiai rokonsága és közös eredete legalábbis feltehető. Igazi hazája azonban kétségtelenül Észak-Ázsia, tehát a szibériai tundrák, tajgák és a végtelen füves sztyeppek vidéke.

2. Vallás-e a samanizmus?

Tisztáznunk kell még azt a kérdést, hogy vallás-e a samanizmus. Vagyis úgy beszélhetünk-e a samanizmusról, mint a buddhizmusról, a kereszténységről vagy a mohamedanizmusról? Ha egy tunguzt - aki esetleg még ma is sámánhoz fordulna ügyes-bajos dolgaiban - megkérdeznénk, milyen vallású; valószínűleg hallgatna, mert nem tudna mit válaszolni. Azt azonban semmi esetre sem felelné, hogy „sámánhitű vagyok”.

A szibériai népeknek általában van, illetve volt egy világképük, mely szerint három világ és még több ég van, egyesek szerint tizenhét. Úgy képzeltek, hogy a szellemek beavatkoznak az ember életébe, és ez a beavatkozás a sámán közvetítésével történik, akit a szellemek megszállnak (ezek a szellemek többnyire totememlékek, tehát állatösök szellemei), a sámán utazásra indul a különböző világokba és ott szellemekkel érintkezik, mindenfélét megtud tőlük, továbbá, hogy a sámán állattá (rénszarvasbikává stb.) tud változni, hogy megküzdjön más sámánokkal.

Mindez azonban még nem lépi túl a mindennapi gyakorlati szükségletek kereteit. A sámán a szellemek segítségével felvilágosításokat ad, gyógyít, jósol. Ez még nem teszi vallássá a samanizmust. Hiányzik belőle az elvont filozófia, hiányoznak a tételes erkölcsi törvények, vagyis nincs filozófiai és morális rendszere. A samanizmusnak nincs tízparancsolata, nincs bibliája, koránja, nincsenek védái. Egyik szibériai nép ezt tiszteli istenként, a másik amaszt, a harmadik semmit sem. Ám ezeknek az isteneknek nincs sok szerepük. A legelőről legelőre vándorló nomád állattenyésztők, pásztorok és vadászok az éghajlat, a természet zord körülményei között napról napra igyekeznek megküzdenni a természeti erővel, a nemzeti társadalom ősi demokráciájában nem ismerve urat és szolgaságot.

A *sámán* szó maga sem papot jelent. Ez mandzsu-tunguz nyelven „tudó, tudós”. Előfordul *saman*, *szaman* és *haman* alakban. A többi sámánhitű nép más szavakkal jelöli a sámánt. A manysik és hantik sámánjáról, vagyis a *kajné humról* és a *kejta horól* már volt szó. A burját-mongoloknál a sámán *bő*, ami azért nevezetes, mert a magyar nyelvben is megtaláljuk *bű* alakban, a *bűvölés* és a *bűbáj* szavakban. A dél-szibériai törökök *kam*, *ham*, a jakutok *ojun*, a szamojédek *tad'ib'e*, a lappok *oadie* szóval jelölték a sámánt. Ezek a szavak mind a sámán tevékenységére és képességeire vonatkoznak, akárcsak a mandszu-tunguzoké: a jakut szó „ugráló”-t, a szamojéd pedig „eksztázisba jutott”-at jelent.

A samanizmust tehát nem nevezhetjük vallásnak. A sámánhit - legalábbis feltehető származása szerint - nem más, mint a képzeteknek az a halmaza, amellyel a szibériai (tehát sajátos arktikus, vagy sarki körülmények között élő) állattenyésztő, halász és vadász igyekezett szabályozni viszonyát az őt körülvevő természeti, illetve saját képzeleti szerint természetfölötti erővel.

Ám éppen az a különös, hogy ez a szabályozás végül is milyen alakot öltött.

III. A SÁMÁNOK VILÁGA

1. Szibéria és népei

Az Urálon túl a Behring-szorosig, az Északi-Jegestenger szomszédságában nyúlik el ezer és tízezer kilométereken az a hatalmas földterület, melynek neve a telet, a havat és a jeget idézi: Szibéria.

Ez a földdarab igen hosszú ideig ismeretlen és félelemgerjesztő volt. Legészakibb tájain, a kietlen tundrán, csak Észak edzett és gyér növényzete tenyészett; délebbre hatalmas nyírerdők s fenyvesek, a járhatatlan, áthatolhatatlan tajga húzódott; legelőin rénszarvascordák, nyomukban prémekekbe öltözött, kiálló arccsontú emberek. Az oroszok már a XVI. században megvetették itt lábukat, de csak a legbátrabbak és legedzettebbek mertek letelepülni, s ezek a telepek is irdatlan messze estek egymástól.

Szibéria szűzföldjét az oroszok próbálták feltörni. Addig Szibéria népei, sem az ősnépek, a ketek, a giljások, a jukagirok vagy a csukcsok, sem a később bevándoroltak nem próbálkoztak itt földműveléssel. A zord éghajlat csak az állattenyésztést, a vadászatot és a halászatot tette lehetővé, s így igen hosszú ideig megrekedtek a fejlődésben.

Az Urál vidékén éltek a halász-vadász finnugor népek: a manysik és a hantik, s velük az a finnugor néptörzs is, amely később elvándorolt, s amelyet a tudomány ma „előmagyarok”-nak nevez. Északabbra a finnek és lappok meg a szamojédek laktak. Ez utóbbi összefoglaló szón négy népet értenek: a nyenyeceket, az enyeceket, a szelkupokat és a nganaszánokat.

A török csoporthoz tartozó népek délebbre laktak, a jakutok kivételével; éppen ezért a törökök általában nomád pásztorkodással foglalkoztak: az altaji és abakáni törökök, a karagaszok, szojotok.

A Bajkál-tó vidékére egy mongol csoport is felvándorolt: a burjátok. Egyébként a mongolok Szibériától délre, Mongóliában és Kína északi részén legeltettek.

Szibériában szétszórta, e hatalmas terület szinte minden pontján találkozunk mandzsutunguzokkal: északon az evenkikkel, és az evenekkel délen a nanajokkal és az udehékkel.

Ezek a népek mind a történelmi időkben vándoroltak be Szibériába, esetleg az Urál és az Altaj vidékéről, de már itt találták az ősszibériaiakat: a keteket, giljákat, jukagirokat, csukcsokat, korjákokat, kamcsadálokat, eszkimókat és a rejtélyes eredetű ajnukat.

Milyen volt ezeknek a népeknek az életmódja? Valóban elmondhatjuk, hogy ezek a népek évezredek óta hozzászoktak a nehéz megélhetéshez és a mostoha körülményekhez. A táplálékot megtermelni nemigen tudták, inkább csak megszerezték; a termelő tevékenység legmagasabb fokára azok a népek jutottak, amelyek az állatot nemcsak megölték, hanem tenyésztették is, vagyis a nomád pásztorok. Lakóhelyük többnyire sátor volt; legjellemzőbb az úgynevezett jurta, a kör alakú nemezsátor; ilyenben laknak ma is a mongol pásztorok, és ilyen volt a honfoglaló magyarok sátra is. A folytonos vándorlás gyakori környezetváltozással jár, újabb és újabb adottságokhoz kell alkalmazkodniok. Társadalmi formájuk a nemzetségi társadalom: a legelőterületeket nemzetségenként jelölik ki, a nemzetség legelője közös. A nemzetségek létszáma változó; ma például általában mindössze négy-öt sátoralja. A nemzetségnek két nevezetes és vezető tagja volt: a nemzetségfő és a - sámán.

2. Állatok és emberek

Az emberek élete az állatoktól függ. A növényzet nem olyan, hogy az ember közvetlenül fogyaszthatná; csak az állatok húsa és teje táplálja az embert, s az állatok bőre, szőrzete, prémje ruházza. A vadász élete attól függ, van-e elegendő terítékre kerülő vad, s a pásztor élete attól függ, jó legelője van-e az állatoknak.

Csoda-e, ha az ember ilyen körülmények között úgy tiszteli az állatot, mint gyermek az anyját? Ez a szoros függés az állatoktól úgy tükröződik a szibériai ember képzetében, mintha az állat szülője, őse volna, mintha az életét is az állatnak köszönhetné.

A vadállatok közül, amelyek a vadász népek megélhetését biztosítják, elsősorban a szarvas különböző fajtáit kell megemlítenünk: a rént, a jávort, a nemes szarvast és a törpe fajtákat. Azonkívül a medvét és a kisebb prémes állatokat: a rókát, menyétet, nyestet, cobolyt, továbbá a különböző madarakat. A legeltetett patás állatok közül itt, a rideg környezetben, csak a legigénytelenebb él meg, az amelyik jól bírja a hideget és a nem éppen dús növényzetet. Így hát a pásztorok túlnyomórészt rénszarvast tenyésztnek, a rénszarvas határozza meg egész életüket. Egyes helyeken, délen előfordul a szarvasmarha is, de ez ritka. A lovat viszont általában ismerik, különösen a törökök és a mongolok.

Miként az ember anyagi léte az állat anyagi lététől függ, a természetfölötti erőket megszemélyesítő szellemek is jórészt állat alakúak. Éppen ezért a sámán minden tevékenysége hangsúlyozza az állati eredetet és a maga állattá válását. Fején szarvasagancsot vagy madarat visel, ruhája rénszarvast jelképez. Más sámánköpenyek valamilyen madárnak (sasnak, bűvárkacsának stb.) az ábrázolásai, s jelképesen megtaláljuk rajtuk a madár szárnyát, farkát, csontjait.

A ragadozók és dűvadak az ártalmas szellemeknek adnak alakot. A farkas például igen gyakran ellenséges szellemet jelent.

Jól meg kell értenünk: a szibériai vadász és nomád pásztor képzetében a maga anyagi léte, mindennapi élete tükröződik, éppen úgy, mint a magasabb kultúrákban. Csakhogy míg a feudális társadalmi és gazdasági rend, a magántulajdon, az úr-szolga viszony, a földesúri despotizmus, a hűbéri hierarchia viszonyai az égi úrban, az égi úrnak soha ki nem fizethető tartozásban, az égi hierarchiában, vagyis a kereszténység vallási komplexusában tükröződtek, addig a halászat-vadászat és a nomád pásztorkodás egyszerűbb viszonyai a természetfölötti világot állatalakokkal népesítették be.

Az emberi képzelet teremtette szellemvilágok mindig az ember földi létének „égi” másai. Lám, az európai spiritiszták szellemvilága sem egyéb, mint félművelt és finomkodó polgár- és kispolgárszellemek polgári köztársasága. A „misztikus” jelenségekben voltaképpen semmi titokzatos nincs, sem a nagyvárosok elsötétített szobáiban, sem a mongol pusztán vagy az evenki sátorban.

3. A féléves éjszaka

A szibériai halász-vadász és nomád népek életviszonyaira nemcsak az a jellemző, hogy életük szinte összesimul az állatokéval. Tekintve, hogy a táplálékul szolgáló állatokban nem éppen nagy a választék, s az állatok sem igen válogathatnak eledelükben, óhatatlanul előtérbe kerül a kérdés: milyen is ezeknek az embereknek a táplálkozása?

Ez a táplálkozás bizony egyoldalú. Sok minden hiányzik belőle, amit mi megszoktunk. Hiányzik a gabona, a gyümölcs - tehát számos vitamin. Fő táplálékuk a hús, a tej, s a tejből készült szeszesitalok, a *kumis* és az *arhi*. Ez a táplálkozás maga is alkalmazkodik az

éghajlathoz: a szibériai embernek állandóan pótolni kell az elvesztett kalóriát. Verhojanszkban, a föld leghidegebb lakott helyén -63° -ot mérnek. Éppen ezért itt mindenki mindig jól fel van öltözve, az emberek bőrét nemigen éri a nap. Már csak azért sem, mert a nap csak fél évig süt a sarki vidéken, aztán fél évre lenyugszik. Féléves éjszaka! Örökös félhomály, didergető hideg, csípős szél. A következő fél évben ugyan éjszaka sem megy le a nap, de ekkor is keveset melegít.

Persze, az éghajlati viszonyoknak is sok fokozata van. Mongóliában például kétségtelenül más az éghajlat, mint a csukcsok vagy jakutok földjén, nem is szólva a Behring-szoros túlsó partján élő alaszakai eszkimókról, akik még kunyhóikat is jégből és hóból építik. Ám Mongóliában sem sokkal kedvezőbb a természet: a hatalmas ország nagy része sivatag.

Azokra a kutatókra, akik Európából szoktak kirándulni a szibériai vadászok és nomádok földjeire, általában igen megrendítő hatást tesz ez az éghajlat, akárcsak a tundra és a tajga minden emberi méretet felülmúló roppant végtelensége és hideg zordsága.

4. „Sarki hisztéria?”

Az emberek, akik ilyen körülmények között laknak, évezredek alatt nyilván alkalmazkodtak lakóhelyükhöz. Számukra ezek a körülmények a természetesek. Nem egy kutató volt, aki erről megfélekezett. A maga érzékelésein mérte a szibériai népek magatartását, természetét, s így nyilvánvalóan téves eredményekre jutott.

Abból kell kiindulni, hogy az a szervezet, amely gyakori környezetváltozáshoz, alacsony hőmérséklethez, bizonyos vitaminok állandó hiányához, más tápanyagok túlsúlyához, kevés napfényhez, féléves fehér éjszakához és féléves homályhoz, esetleg sarki sugárzásokhoz szokott, nyilvánvalóan más tulajdonságokat fejleszt ki magában, mint az, amelyik más körülmények között éli le életét. Lehetetlen, hogy ennek ne legyenek meg a megfelelő bőr-, vérkeringési, csont- és idegrendszerbeli elváltozásai. Ám mihamarabb ezek az elváltozások állandókká válnak, mihamarabb az ember természeteként jelentkeznek, máris normálisaknak tekintendők, mint ahogyan azok is.

Egyes kutatóknak az volt a véleményük, hogy a szibériai népek állandó *nem normális* állapotban élnek, vagyis természetes állapotuk a *betegség*. A szélsőségesen hideg éghajlat alatt élő ember idegrendszerbeli sajátosságait egyszerűen betegségnek fogták fel, és elnevezték „sarki hisztériá”-nak.

Mik ennek a „sarki hisztériá”-nak a tünetei?

A szibériai ember könnyen kerül élénk vagy depressziós hangulatba. Hangulatváltozásai érthetetlen cselekedetekre ragadják: például elfut a közeli erdőbe és napokig egy fa ágai között tartózkodik, vagy máshová „rejtőzik el” a többiek elől. Van, amikor nem fut el, csak lefekszik és különös félálomban alszik, álmában beszél, sőt cselekszik is, mégsem tud magáról, és eszmélése után nem emlékszik semmire. Megtörténik, hogy hirtelen hall egy szót vagy lát egy mozdulatot, s mindjárt utánozza, sőt ösztönösen meg is tanulja, és attól kezdve *öntudatlan állapotban* gyakran alkalmazza.

Mindezek arra indították a kutatókat, hogy ezt az idegrendszerbeli állapotot „hisztériának”, mégpedig különleges, „sarki” hisztériának nevezzék.

Nem valószínű azonban, hogy évezredek betegségről volna szó. Különböző is: a „sarki hisztéria” jelenségei közül nem egy csodálatos módon fellelhető a tropikus vidékeken élő népek között is, így például az említett *imitatív* (utánzó) tevékenység. Afrikai népek és malájok szintén képesek félig önkívületi állapotban állatok mozdulatainak és hangjának utánzására.

Itt minden bizonnyal nem betegségről, hanem egy idegrendszerbeli sajátosságról van szó, amely kétségtelenül összefügg a szélsőséges éghajlattal, az alkalmazkodás változó feltételeivel és mindazzal, ami ezzel együtt jár.

Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a rendkívüli utánzó érzéknek. Ez az ösztönös utánzás valami hirtelen, váratlan hatás után jelentkezik. Feljegyezték, hogy a cári hadseregnek egy evenkiből (tunguzokból) álló százada nem kis meglepetésben részesítette parancsnokát: egy hirtelen vezényszó után az egész század kórusban ismételte a vezényszót, s amikor a tiszt ezért lehordta őket, pontosan ismételték a tiszt szidalmait is. Mindent ismételték mindaddig, amíg eszméletre nem tértek. Ugyancsak az evenkik között szokásos, hogy majdnem mindenkinek van egy „mutatványa”, amelyet csak *bizonyos idegállapotban* tud bemutatni. Kétségtelen tény az is, hogy a sámánok önkívületi állapotban olyan nyelveken beszélnek, amelyeket józanul sohasem használnak. Ezek a nyelvek azonban csak olyanok lehetnek, amelyeket valamikor, esetleg gyermekkorában, a sámánnak alkalma volt ösztönösen úgy elsajátítani, hogy amit tanult, arra tudatos állapotban nem is emlékezik.

Mindehhez hozzájárul a hallucinációra való hajlam, aminek okát ugyancsak a sarki körülményeknek az idegrendszerre gyakorolt hatásában kereshetjük.

Ezek tehát általános tulajdonságok, az arktikus körülmények között élő ember sajátosságai. A hosszú fél-alvások, elrejtőzések, hirtelen depressziók, az agykéregben nyugvó szavaknak és mozdulatoknak hirtelen előbukkanásai, a tudat és a gátlások kikapcsolódásai nem különleges jelenségek a mongoloknál, a tunguzoknál és Észak, illetve Kelet más sámánhitű népeinél.

S ha ez így van, máris megérkeztünk a samanizmus megismerésének küszöbéhez. Érthető tehát: természetfölötti erőktől való félelem, részben totemisztikus állatkultusz, mint a vadászat és állattenyésztés velejárója, különleges sarki körülmények és az ezeknek megfelelő szervezeti és idegrendszerbeli elváltozások: íme, ezek alkották meg azt a komplexust, amelyet samanizmus néven ismerünk.

A sámánban ezek a feltételek nyilván felfokozottan vannak meg: idegrendszere érzékenyebb a többiekénél, s ilyenformán *nem tudja elkerülni* „a szellemek hívását”. Így ő lesz a közvetítő az emberek és a „szellemek” között, egész élete fokozott idegtevékenységben telik el. A sámánhit szerint a sámánt sok veszély fenyegeti a szellemek részéről. Bármikor meg is halhat vagy „örökre elrejtőzhetik”, vagyis megőrülhet. Tisztában vannak tehát a sámán túlzott igénybevételének veszélyeivel. A sámán számára azonban a sámánkodás olyan kényszer, amely elől nem tud kitérni; nemcsak saját idegrendszere kényszeríti erre, hanem az a „szellem”, vagyis objektív erő is, amelyet társadalomnak nevezünk. Az évezredek társadalmi szokások összessége igen erős „szellem”. Ezt a „szellemet” egyetlen sámán sem tudta legyőzni, csupán a világosságra ébredt, új világot építő ember.

IV. A SÁMÁNI VILÁGKÉP

1. A „világfa”

Ha be akarunk hatolni valamilyen kulturális komplexus lényegébe, mindenekelőtt tudnunk kell, miként vélekednek az őket környező világról az emberek, e komplexus hordozói.

Minden nép, minden emberi közösség képet alkot magának a világról. A modern európai ember világképét a tudomány tapasztalati tényei alakítják ki. A természeti embernek azonban csak legszűkebb környezetéről állnak rendelkezésére tapasztalatok; a többit képzeletével pótolja. A természeti ember világképe tehát jórészt képzelődés, s ezeken a képzelődéseken szokások és kulturális formák alapulnak.

Nos, hogyan vélekedtek a világról a szibériai, Altaj-vidéki és távol-keleti népek?

Világképük megalkotására elsősorban az ösztönözte őket, hogy a természetfölötti lények lakóhelyét, tevékenységük színterét próbálták elképzelni. Meg akarták határozni a viszonyt az emberi tevékenység színtere, a föld, illetve a szellemek tevékenységének színtere, tehát a földöntúli világ között.

Az evenkik például úgy tudják, hogy a föld valamikor egészen kicsiny volt, és minden oldalról víz vette körül. A mammut kicsinek találta ezt a szigetecskét, agyaraival földet kotort a tengerfenékről, és a rögöket a már meglevő szigetre dobálta. Ám a föld ekkor nagyon hegyes-völgyessé vált, s a mammut segítségül hívta a kígyót. A kígyó csúszkálni kezdett a rögös földön; amerre tovasiklott, nyomában folyómedrek maradtak. Amerre a mammut lépegetett, lábnyomában tavak keletkeztek. Ahol meg a rögök megmaradtak, azok a hegyek.

Más népeknek más elképzeléseik vannak, de lényegében hasonlóak: az állatoknak igen nagy szerepet tulajdonítanak a föld teremtésében.

A föld fölé borulnak az egek. Több ég sorakozik egymás fölött! Számuk általában hét vagy kilenc, bár az altáji törökök hagyományai tizenkettő, tizenhat, sőt tizenhét égrétegről is számot adnak. Ám nemcsak az égről vannak ilyen képzeleteik, hanem a földről is: a sámánhitű népek véleménye szerint nem egy föld van, hanem három. Ezeket nevezik „világok”-nak. Ez a szám állandó: a sámáni világkép szerint van egy *felső*, egy *középső* és egy *alsó világ*.

Jól vigyázzunk: itt más fogalmakkal van dolgunk, mint az európai képzetekben! Az ég az európai hitvilágban a szellemvilág, az isten és az angyalok lakóhelye. A sámáni egek azonban csak rétegek, valódi boltozatok. A *lények* tevékenységének színhelyei, lakóhelyei a *világok*. A felső világ például az *egek fölött* foglal helyet. Bejárata a sarkcsillag, éppen ezért az evenkik a sarkcsillagot „az égbolt nyílásának” nevezik.

Vajon úgy képzelik-e el ezt a felső világot, mint az európaiak a „mennyszágot”? Szó sincs róla! A szibériai vadászok közelebb maradtak a természethez és a gyakorlati élethez. A felső világ a föld mása, csak tökéletesebb: legelőin gyengébb a fű, folyóin könnyebb az átkelés.

Láthatólag a szibériai „mennyszágot” szerényebb vágyakat fejez ki, mint az európai. No de ez nem is „mennyszágot”: itt a földi embernek semmi keresnivalója nincs. A földi emberek a felső világ lakói számára szerencsétlenséget és betegséget vinnének. Az odakerült földi embert a felső világ sámánja ismeri fel. Figyelemre méltó okoskodás: eszerint a „természetfölöttiség” kölcsönös! Amennyire nyugtalanító a természetfölötti lények látogatása a földi emberek számára, éppen olyan aggasztó a földi emberé amott; vagyis „a sarkcsillagon túl” a földi ember

a természetfölötti lény. Ez a kölcsönösség, ez a mellérendeltség olyan társadalom észjárására vall, amely még nem ismeri az osztályok és a társadalmi alávetettség fogalmát. A természettől erősen függő, de társadalmilag szabad emberek észjárása ez.

Az *alsó világ* a középső, vagyis a föld alatt terül el. Bejáratai egyes nyílások a föld színén vagy vizek fenekén. Ez a világ is a mi földünk mása, és az ottani emberek éppúgy nem látják a közük került földi embert, mint a felső világ lakói, csupán a sámán, mégpedig a Nagy Sámán képes felismerni. A földi ember az alsó világba is halált, szerencsétlenséget visz.

Ez a világkép tehát függőleges. A nyugati evenkik azonban mindezt vízszintesen képzelik el. Ők a felső világot „reggeli”-nek (vagyis ahol a nap kél), az alsót pedig „éjszakai”-nak nevezik. Közül van a középső világ. A három világot hatalmas folyó köti össze, amely a keleti világból folyik az északiba. Az előbbiben örök sötétség és hideg honol, nincs élet, és minden fekete. (Ez már minőségileg is más, mint a függőleges világkép felső világa!) Vannak sámánok, akik azt állítják, hogy ez a vidék még a világfolyó forrásvidékénél is távolabb terül el, hét égen vagy felhőn kell átvergődnie annak, aki oda akar jutni. Ebbe a világba csak a sámánok juthatnak el. Itt él a fő gazdaszellem, a sámánok tanítója. A világfolyón a sámánok szerint hét, sőt kilenc vízesés van. A legutolsó, mely után a torkolat következik, a legnagyobb. A nagy sámánok közül is csak egy-kettő tudott ezen a hallatlanul veszélyes vízesésen átjutni. A sámánok legnagyobb része ottpusztult. Éppen ezért sámánkodáskor nem mentek tovább a harmadik vagy negyedik vízesésnél. (Költői kép: idegroham tombolása, mint dübörgő, kavargó vízesés.)

A világfolyónak azonban nincs olyan jelentősége a sámán-képzetkörben, mint annak, amelyik a függőleges világkép három világát köti össze: a *világfának*. Ez az óriási fa az alsó világban gyökerезik, csúcsa a felső világba ér, törzsének közepén pedig a középső világ, a mi földünk helyezkedik el. Ez a világfa bevonult a samanizmus és a nemzetségek jelképrendszerébe, jelentősége van a sámánavatás szertartásában és egyéb cselekményekben, vagyis a sámáni világkép alapvető része. Azt is mondhatnánk, hogy afféle „életfa”, mintegy vezérfonala az emberi életnek: tövénél ott találjuk a sámán „anyaállatát” és állat alakú (zoomorf) szellemeit, a törzsön, a középső világon laknak az emberek, a fa csúcsán pedig a rokonok lelkei.

A képzetek persze különbözők. A világfának is több változatáról tudunk. Az egyik szerint - éppen az evenkiknél - annyi világfa van, ahány világ, vagyis három. Az alsó fa a sámán szellemőseinek lakóhelye, a középső a külső sámánléleké, a felsőn pedig a rokonok lelkei helyezkednek el, mint kicsiny madarak, s időről időre leereszkednek a középső világba az emberekhez, hogy új nemzedéknek adjanak életet.

Több világfáról tudnak a ketek is. Szerintük a világfák az egeken állnak, kivéve az első két eget. A szellemek madarak alakjában ülnek az ágakon, és a sámán kérésére hajlandók felszállni a következő égbe, hogy megtudakolják azt, amire a sámán kíváncsi. A Bajkál menti evenki sámánok mellkendőjén szépen ábrázolják a három világot és a világfát. Ezeknek a népeknek a gondolkodása annyira távol van az absztrakciótól, hogy még a világfa sem valamilyen elvont vagy stilizált fa, hanem egyszerű *vörösfenyő*; ezen mászik fel a sámán a felső világba.

Az európai tételes, logikus gondolkodás számára némileg szokatlan, hogy e változatok között nem sok logikai kapocs van. De ne felejtjük el: a samanizmus nem tételes vallás, hanem hiedelemvilág. Ám éppen a sok változat segít megtalálni azt, ami mindegyikben közös, és így általános sámáni világképnek nevezhető. Eszerint pedig a világmindenség több égből és három világból áll; az utóbbiakat világfa vagy világfolyó köti össze. A sámán pedig a világfán - ritkábban világfolyón - jut el az egyik világból a másikba.

Ám hogyan utazik a sámán, ha az egész szertartás alatt ugyanazon a helyen marad?

2. Hány lelke van az embernek?

A környező világ után nézzük meg most már, hogyan látták ezek a szibériai népek önmagukat.

Idegállapotuk jelenségei, a különböző önkívületi állapotok, s az ezekre való hajlandóság, a hallucinációk és a tudattalan cselekedetek sajátos képzeteket keltettek az ember belső berendezéséről. Ezeknek a képzeteknek a kialakulásában segítségül szolgált a buddhizmus egyik válfaja, a lámaizmus is, amely a mongolokra és mandzsukra hatott erősebben.

Ezeknek a népeknek az elképzelése szerint az ember testből és lélekből áll. A „lélek” azonban nem egy, hanem *három*. Az olyan sámánok, akiket már megérintett a buddhizmus filozofikus légköre, azt is hajlandók elmagyarázni, hogy ez a három alkotórész természetesen nem független egymástól, hanem úgy viszonylanak egymáshoz, mint „az ujj körme, húsa és csontjai”. Gyakorlatilag azonban ezek az alkotórészek elválhatnak egymástól, egyenként is kiszállhatnak a testből, utazhatnak és más testekbe költözhetnek.

Az emberi lélek három alkotórésze: 1. az igazi lélek, 2. a „továbbvivő” lélek, 3. a külső lélek. Ezek a „lelkek” voltaképpen az ember különböző fiziológiai tevékenységének „megszemélyesítői”. Az első lélek nem más, mint a tudat, a második lélek a fajfenntartó erő és a magasabb fiziológiai funkciók hordozója, a harmadik pedig a vándorló lélek, amely részben a buddhizmus vulgarizálása nyomán került be ebbe a hiedelemvilágba.

Erre a harmadik lélekre jellemző esetet mesélnek az egyik evenki nemzetség tagjai: egy ember talált egy tükröt, belenézett, és a saját arca helyett egy öszvér képét látta benne. Ez az ő „külső lelke” volt, amely előzőleg nyilván egy öszvér testében lakozott. Ezek az evenkik azóta is keresték az olyan tükröket, amelyekben az ember a „lelkét” látja meg. Ez a külső lélek a félelem következtében is elhagyhatja a testet. Ilyenkor a test mély álomba merül, szinte élettelené válik.

Íme, a félelem kiváltotta eszméletlenség magyarázata.

Az *első lélek* igen gyakran elhagyja a testet. Ilyenkor következik be a *tudat elvesztése*, az álombéli utazás, az első léleknek más ember vagy állat testébe való beköltözése stb. Ez tehát az önkívületi állapotok, hallucinációk és szuggesztív ráhatások magyarázata.

Halálos veszély fenyeget azonban, ha a második lélek távozik a testből. A mandzsúriai evenkik véleménye szerint ez biztos halál, hiszen ez a lélek az „életerő”. Ilyenkor ez a lélek visszashall az anyaszellemhez, a lelkek elosztójához, aki egy újszülöttnak adja, vagyis az előző ember végérvényesen megszűnik.

Érdeemes megjegyezni, hogy a természeti népek még fantasztikus képzelődéseikben is közel maradnak a természethez és a valósághoz: nem a személyiség túlvilági továbbélésében hisznek, mint az európai individualista kereszténység; az embert a természet részének tekintik, a halált pedig olyan fordulópontnak, amikor az alkotórészek új elosztásra kerülnek.

Ám mi történik azokkal a lelkekkel, amelyek nem „épülnek” be valamilyen emberi személyiségbe, nem lesznek egy ilyen lélek alkotórészévé? Ezek a lelkek megmaradnak „szabad” állapotukban, és tetszés szerint költözhetnek be bármilyen testekbe. Oda röppennek, ahová akarnak. Ezek a *szellemek* már a természetfölötti világhoz tartoznak.

Nos, ezek után világosan áttekinthetjük, miként képzeltek a sámánhitűek a természetfölötti lényekkel való érintkezést, illetve hogyan tükröződnek képzeletükben a különböző önkívületi idegállapotok. A szellem alvás közben háromféle módon költözhetik be a testbe:

1. A lélek eltávozik és utazik valahol, a lélek ott érintkezik a szellemekkel, közli tapasztalatait, a test beszél, miközben tovább alszik.
2. A lélek távol van, ezalatt helyébe egy szellem költözik, birtokába veszi a testet, a test beszél.
3. A lélek jelen van, a szellem belép a testbe, a lélek „gazdája” lesz; a test, miközben alszik, a szellem parancsára beszél.

Mindezek a magyarázatok azokra a „nem teljes” alvásokra vonatkoznak, amelyek közben az alvó ember beszél, énekel, mozog. Ez a jelenség, mint nem normális, beteg állapot, Európában is ismert, a hipnotikus álom és szomnambulizmus (alvajárás, „holdkórosság”) formájában. Az előbbi a hipnózis jelenségei közé tartozik, az utóbbi pedig a külső agykéregben elraktározott és a normális embernél még tudattalan állapotban is inaktív, lezárt emlékek felszabadulása. Szibériában, a már említett körülmények folytán, ezek a jelenségek hozzátartoztak a normális állapothoz, és a természeti ember számára a „lélek” és a „szellem” fogalma nyújtott segítséget ahhoz, hogy erről szóló ismereteit kifejezze.

Mindehhez még csak annyit jegyezzünk meg, hogy a sámánok hite szerint nemcsak az embernek van lelke, hanem az állatnak is. Arra nézve megoszlának a vélemények, hogy az „első lélek” része-e az állatnak; mindenesetre az állatok lelke minden szabály nélkül beköltözhetik az emberekbe és viszont.

Ezen a ponton azonban már elérkeztünk az emberek és a szellemek viszonyához.

3. Szellemek és emberek

Sohase felejtjük el azt a különbséget, amely e sarki körülmények között élő vadászok és pásztorok gondolkodása és a mi gondolkodásunk között van. Az ő következtetések az objektív erők megszemélyesítésén alapulnak. Azok a fiziológiai tünetek, amelyek az öntudatlan állapotban végzett különböző tevékenységekhez vezetnek, az ő fogalomrendszerükben úgy jelennek meg, mint szellemeknek a testbe való beköltözése és ottani tevékenysége. Ez viszont nyilvánvalóan azon a szilárd meggyőződésen alapszik, hogy 1. léteznek szellemek, 2. a szellem behatolhat a testbe, végül 3. a szellem a testben cselekvőképes.

A sámánhitű népek mindazt a pszichózist - egyedit és tömegeset -, amely az említett körülményekből, a nomád életmód követelte állandó alkalmazkodásból, az újabb és újabb életfeltételek megjelenéséből és az alkalmazkodás nehézségei keltette nyugtalanságból, valamint szexuális zavarokból ered, a szellemek beköltözésének tulajdonítják. (Megjegyzendő, hogy az ilyen pszichózisra hajlamos egyének túlnyomórészt a serdülőkoron éppen túljutott fiatalokból kerülnek ki, tehát olyanokból, akik még nem heverték ki a pubertás zavarait.) Megtörténik, hogy valamilyen okból valaki egyszerre csak kapja magát, kirohan az erdőbe, felmászik egy fa ágai közé és napokig ott marad, „nem tud lemászni”, végül erőszakkal kell visszavinni. Az is megesik: látván, hogy senki sem megy érte, napok múlva mégiscsak lemászik és saját lábán hazatér. Mások sziklák közé ülnek, mások otthon maradnak, de arcukat hajukba rejtik, kiáltoznak és énekelnek. Ezeket a rohamokat általában félelem, tehetetlen düh, valamilyen felfokozott idegállapot vagy szexuális kielégületlenség váltja ki. Ezekre az esetekre rendszerint felfigyelnek az emberek, és úgy vélekednek, hogy az illetőt „megszállta” egy szellem. Akivel ez túlságosan gyakran történik meg, lassanként csökkent értékűvé válik a társadalom számára, mert feladatait megbízhatatlanul látja el; egyes esetekben, kiváltképpen, ha a termelésben középponti helyet betöltő személyről van szó, minden intézkedést megtesznek, hogy a „szellemtől megszabadítsák”; más esetekben pedig vagy megmarad ebben az állapo-

tában, vagy pedig, mint látni fogjuk, sámán lesz. (Egyébként az ilyenek között több a nő, mint a férfi.)

A szellemek nemcsak a jelenségek magyarázatára jók, hanem egyéb előnyökkel is szolgálnak. A „szellem megszállta” ember sok mindent elérhet és kimondhat; a reménytelen szerelmes ilyen állapotban a vágyott személy tudtára adhatja kívánságait; ki lehet mondani sok olyasmit, ami józan és tudatos állapotban tilos. A „szellem” megszabadítja az egyént a társadalmi fegyelem kötelezettségétől, leveszi válláról az önuralom felelősségét.

A szellemhit tehát „ideológiai” igazolása annak az idegállapotnak, amelynek során az egyén elveszti az ellenőrzést önmaga fölött. Ez az idegállapot persze ragadós, és tömegpszichózissá válhat; ebben az esetben az egész közösség veszélybe kerül, mert egész életrendje megzavarodik. Ezt viszont ezek a népek szabályozással kerülik el, s a szabályozás eszköze éppen a sámán.

Igen sokféle szellemről tudnak az evenkik, mandzsuk, giljások, szamojédek, altáji törökök és a többiek. Szelleme van a vadászatnak és szelleme van a tűznek; külön szelleme van minden betegségnek. Vannak szellemek, amelyek az alsó világban laknak, és vannak felső világiak. Már beszéltünk az evenkik fő gazdászelleméről; a mandzsuk főszelleme, az életet adó *omisi*, kétnemű.

Rendszerint állat alakúak, de megszámlálhatatlanul sok az egyéb állatszellem, köztük az ősök szellemei. Amikor a sámán révülése közben meghívja a szellemeket, egyszer csak különböző állathangokat kezd utánozni. Ilyenkor a hallgatóság izgalommal veszi tudomásul, hogy megérkeztek a szellemek. Vannak rosszindulatú szellemek és vannak segítő szellemek; a sámán az utóbbiak segítségével üzi ki a betegségek szellemeit. Vannak gazdászellemek, akiknek a sámán engedelmességgel tartozik, de vannak olyan szellemek is, akiknek a sámán a „gazdájuk”, ő parancsol nekik.

Természetesen ez a sokféle szellem nem valamilyen meghatározott, állandó rendszerbe foglalt képzetkomplexus. A szellemek a körülmények szerint időről időre változnak. Egyes szellemek elhalványulnak, visszaszorulnak, mások előtérbe kerülnek, sőt, a többi néppel való állandó kapcsolat révén új szellemek is keletkeznek. Mert ebben a kulturális komplexusban nem a szellemek állandók, hanem az, aki a szellemek és az emberek között közvetít: a sámán. A sámán mint valami eleven transzformátor fogja fel magában az embereket és a szellemeket, alakítja át az emberit szellemivé és fordítva.

Ezért a továbbiakban azt vizsgáljuk meg, milyen helyet foglal el a sámán a sámánhitű népek világlképében.

4. „Az első sámán”

Mióta vannak sámánok a földön?

A kérdést ezúttal nem a történelemnek tesszük fel, hanem a hagyománynak és a mitológiának. Most arra vagyunk kíváncsiak, mit tudnak erről maguk a sámánok és népeik.

A burjátok szerint kezdetben csak szellemek éltek. A nyugati szellemek jók, a keletiek gonoszok voltak. A nyugatiak teremtették az embereket, akik eleinte boldogan éltek, nem ismerték a betegségeket és a szomorúságot. Ám a keleti szellemek megirigyelték az emberek boldogságát, s ekkor meghonosodtak a földön a betegségek. Ettől kezdve megszűnt az emberek boldogsága. A nyugati szellemek segíteni akartak: elhatározták, hogy az embernek *sámánt* adnak segítségül. A sást küldték le a földre, hogy ő legyen az emberek sámánja. A sas

buzgón üzte, kergette az emberekből a rossz szellemeket, tanácsokat azonban nem adhatott, hiszen nem tudott beszélni. Ráadásul az emberek, akiknek fogalmuk sem volt a sas küldetéséről, nyilaikkal gyakran le akarták löni. A sas minderről beszámolt a nyugati szellemeknek és kérte, hogy vagy emberi nyelven beszélhessen, vagy egy burjátot tegyenek sámánná. A sas ekkor a nyugati szellemek parancsára ismét leszállt a földre, s egy fa tövében meglátott egy alvó asszonyt. Rászállt és teherbe ejtette. Amikor a keleti szellemek ezt megtudták, egyikük beröppent abba a jurtába, amelyben az asszony élt férjével. A szellem gyönyörű nővé vált, s arra biztatta a férjet, hogy űzze el magától a feleségét, hadd pusztuljon el az asszony magzatával együtt. A sas ekkor csőrével megragadta a gonosz szellemet és a tengerbe vetette. Az asszony hamarosan megszülte fiát, ki a „Bölcs Fekete Sámán” (*mergen hara bö*) vagy „Felszentelt Fekete Sámán” (*boholi hara bö*) nevet kapta. A sas nemzette fiú lett tehát az első sámán.

Figyeljük meg ebben a mítoszban, hogy a sámán „eszméje” mintegy princípiumként, őselvként jelenik meg; a nyugati szellemek is csak egyetlen természetes megoldást tudtak a betegségek, vagyis a gonosz szellemek ellen: a sámánt. Ez arra mutat, hogy a sámán egyik legfontosabb feladata a gyógyítás. Ugyancsak figyelemre méltó a sastól való származás motívuma, amely nemcsak a burjátok mitológiájának sajátja. Az ősszibériai ketek egyik hagyománya szerint az első sámán maga a sas volt, a másik szerint a sas tanította meg az embereket a sámánkodásra. Ezt a sast mindkét esetben kétfejűnek képzelik el. S ámbár a giljások körében ma már nem él ez a hagyomány, egykori meglétének bizonyítéka, hogy a giljások a sast és a sámánt ugyanazzal a szóval jelölik. S ha egy harmadik népcsoporthoz, a törökhöz fordulunk, ott is ugyanezzel a hagyománnyal találkozunk. Az abakáni törökhöz tartozó kácsok szerint a „fehér szellem” választja ki a sámánokat, ez pedig a *Bürüt*, vagyis a „Királysas” nemzetség szelleme. Azt a tényt, hogy nemcsak ebben, hanem más nemzetségben is születtek sámánok, az magyarázza, hogy a más nemzetségbe férjhezment asszonyok révén a sámántehtség elterjedt az összes kács között.

Miért a sastól származtatják a sámánokat? A sas valóban a leghatalmasabb és legerősebb madár, és röptének magassága azt a képzetet keltheti, mintha az egekbe repülne. Valóban a legalkalmasabb ő az egeken áttörő és világokat beszáguldó sámán számára.

A sámánság eredetére vonatkozólag azonban egy másik hagyománycsoportot is találunk. Hallgassuk csak, mit mesélnek a jakut sámánok:

„Fent, a kilencedik égben lakik a világ ura feleségével és gyermekeivel. Először megteremtette a világot és az embereket, majd az utóbbiaknak, *hogy legyen gyógyítójuk a betegségben és oltalmazójuk a balszerencsében*, sámánt adott. A sámán teremtésekor az udvaron, az ajtóval szemben nyolcágú fát (*tüspet turú*, »fel nem dőlő fa«) növesztett, amelynek ágai között fényes emberek - magának a teremtőnek a gyermekei - laknak. Ezzel egy időben a földön is növesztett három fát, és alájuk ülve elkészítette az első sámán valamennyi sámáneszközét és megtanította, miként kell cselekednie az ember hasznára az ellenséges szellemekkel vívott harcban.”

Nem ismerős-e ez a fa?... Lássuk csak a nanajok meséjét, ott is találkozunk vele:

„Kezdetben két ember élt a földön: Hodaj bátya és Mjamendi néne. Az ő származásukat senki sem tudja. Egyszer Mjamendi néne megszúrta az ujját s eleredt a vére. A földre hullott vércseppekből három ember keletkezett: egy férfi és két nő. A nőknek gyermekeik születtek, tőlük származnak mindazok, akik a mai napig is a földön élnek. Ebben az időben nem egy, hanem három nap volt. Nagy lett a világosság és a meleg. Mjamendi néne ekkor így szólt Hodaj bátyához: „Miért nem ragadsz íjat, miért nem lövöd le a felesleges napot? Vajon nem látod, milyen nehéz így élniök az embereknek?” Erre Hodaj bátya fogta íját, nyilait,

felkapaszkodott egy magas hegyre és belélt az egyik napba. A nap kialudt. A következő nyilat a második napba lőtte. Az is kialudt. Ettől kezdve az emberek jobban szaporodtak. Végül már olyan sokan lettek, hogy szűk lett számukra a föld. »Hé, öreg, miért nem nyitod ki a másik világ felé vezető ajtót?« - kérdezte Mjamendi néne. Az öreg elindult az ajtó keresésére. Hosszas bolyongás után megtalálta és kinyitotta. Csakhogy ettől kezdve az emberek elvesztették halhatatlanságukat: a földön csak halmozódtak egymásra a holttestek, mert nem volt, aki temessen, hiányoztak a sámánok. Egy éjszaka Hodaj bátya álmában egy öreg szellem jelent meg és ezt mondta neki: »Sámánna akarlak tenni, hogy eltemethesd az embereket és elkísérhesd őket a másvilágra. Menj az erdőbe, keresd meg a *sámánfát*, amelyen tükrök, harangocskák és szarvak nőnek. Válassz ezekből, amennyit akarsz, és sámán leszel.« Reggel az öreg elment az erdőbe, hamarosan meg is találta a sámánfát, szedett a tükrökből is, harangocskákból is, szarvakból is, valamennyit zsákjába tette és hazavitte. Másnap éjjel a tárgyak megszólaltak: »Miért gyűjtöttél bennünket egybe? Egymagad számára ennyien nagyon sokan leszünk!« Amikor az öreg kioldozta zsákját, a sámántárgyak kirepültek és a füstnyíláson át különböző vidékeken élő emberekhez szálltak, akik az egyes nemzetségekben méltóak voltak a sámáni tisztségre.”

Nos, ez a sámánfa nem más, mint a „világfa”, amelynek képzete jóval a samanizmus előtti időkben keletkezett, és megtalálható az indoeurópai népek őseinél is, sőt, ha visszaemlékezünk a paradicsomi történetre, a suméroknál is. (Egyébként a nanaj mondában éppen úgy az ősasszony biztatja fel az ősférfit a halált elszabadító cselekedetre, mint a paradicsomi történetben.) A sas képzete viszont a totemizmus továbbélése. A két hagyomány kiegészíti egymást: egyik az első sámán származását, másik a sámáneszközök elnyerését beszéli el.

S most újra föltehetnők a kérdést, ezúttal a történelemnek: mióta vannak sámánok? Honnan eredt a sámáni intézmény?

Ám mielőtt erre a kérdésre választ keresnénk, lássuk a „mai” (helyesebben: tegnapi) sámánokat.

V. „FOGGAL SZÜLETETT”

1. Hogyan lesz a sámán?

Fontos kérdés: kiből, hogyan, mikor, miért lesz sámán? Talán eszébe jut valakinek, hogy sámán lesz, jelentkezik az öreg sámánnál és megtanulja tőle? Vagy talán öröklődik a sámánság, apáról fiúra száll? Ezt a kérdést egyelőre bizony nemcsak az olvasó, hanem a kutatók sem tisztázták végérvényesen. Még mindig vitatkoznak rajta, bár ma már olyan tények állnak rendelkezésre, amelyekről igen nagy valószínűséggel megadható a helyes válasz.

Mert arra alig van adat, hogy a sámánságot tanulják. A nyenyeciek azt mondják ugyan, hogy az öreg sámánok tanítják a fiatalokat, de azt már nem tudják megmondani, miben is áll ez a tanítás. Sokkal gyakoribb azonban az a vélemény, hogy a sámánok tanítói a szellemek. A burjátok is ezt állítják és a csukcsok is, akiknél a sámánjelöltek az idősebb sámánok segítségével válnak sámánokká. Egész életükben öntudatosan mondják: „A szellemek tanítottak erre.” A csukcs sámánnak még a „technikát”, tehát a hasbeszélést és a különböző mágikus eljárásokat sem kell megtanulnia. Legfeljebb egy másik sámán - halála előtt - átruházhatja rá a maga tudományát, varázserejét, de ez is mágikus úton történik. Mi más ez, mint annak a kifejezése, hogy - a mi nyelvünkre lefordítva - a sámánkodás adottság, képesség, amely vagy megvan valakiben vagy nincs - akárcsak nálunk a művészi tehetség.

Az viszont figyelemre méltó, hogy egy-egy családban több sámán is előfordul. Ezért egyes kutatók ilyen kijelentésekre ragadtatták magukat: „Sámán csak az lehet, akinek ősei között (apai vagy anyai ágon) voltak már sámánok.” S valóban találunk valóságos sámáncsaládokat. Például a burját *Bata* sámán anyai ágon a *Hirbit* nemzetségből származik, amelyben a család emlékezete óta ő már a harmadik sámán, sőt, oldalágon is volt már egy sámán. A karagaszok egyik nemzetségének valamennyi sámánja mindössze két családból származott: az egyiknek két, a másiknak három tagja volt sámán. Egy másik karagasz nemzetségnek valamennyi sámánja egyetlen családból került ki.

Tehát: vannak ilyenek. S ez egyáltalán nincs ellentétben avval, amit az előbb mondtunk. Nálunk talán nincsenek olyan családok, amelyekben a művészi képességek öröklődnek?

Igen, vannak ilyenek. De nemcsak ilyenek vannak.

Mert hová soroljuk azokat az eseteket, amelyekben a sámán utódai között egyetlen sámán sem akadt többé? S hogyan magyarázzuk, hogy sokan sámánokká váltak, bár „felmenőik” között egyetlen sámán sem volt? Vagyis: a sámánképesség örökölheto ugyan, mégsem öröklés útján lesz valaki sámánná.

Az altaj kizsik mesélik, hogy egyszer súlyosan megbetegedett egy fiúcska. Elhívták hozzá egy sámánt, aki a szellemekkel való érintkezés után kijelentette: *a beteg egyik őse, a meghalt Almatok sámán kívánja, hogy a beteg sámán legyen.*

Vagyis a sámánt mindig a szellemek választják ki.

A szagájoknál a sámánná válás súlyos, hosszadalmas betegséggel kezdődik. A beteg jórészt eszméletlen. Ez idő alatt „lelke elmegy sámánőséhez, „sámánatyjához”, és szellemeket kap tőle. A sámán *csak nemzetsége szellemeit kapja*, amelyek nemzetsége elhunyt sámánjaitól maradtak rá”.

Az öröklésnek azonban biológiai törvényei vannak, s ezek vonatkoznak idegrendszerbeli sajátosságokra és hajlamokra is. Márpedig az öröklés ismeretes törvényei szerint nem minden nemzedék örökli ugyanazokat a tulajdonságokat. Így tehát a „sámáncsaládokban” okvetlenül egész nemzedékek maradnak ki a „szellemi kiválasztásból”. A sámánok persze másképpen magyarázzák ezt a jelenséget. Szerintük - mint például a szojotok mondják - az apa néhány szelleme más helyre költözik, más embert választ magának. De az is lehet, hogy „az apát egy másik sámán megölte, és elragadta szellemeit”.

Ha pedig valaki sámánösök nélkül válik sámánná, a szagájok magyarázata szerint nem nemzetségi szellemek választották ki, hanem valamelyik hegy szelleme. Vannak aztán betegségtől lett sámánok is.

Így tehát a sámánság független az ember akaratától: a szellemek dolga. Csakhogy még az a kérdés, mikor történik ez a kiválasztás. A serdülő gyermekek között tart-e szemlét a szellem? Nem. Sámánnak születni kell. A sámán sorsa már anyja méhében megpecsételődt.

Lássuk közelebbről ezt a szibériai *predesztinációt*.

2. A sámán születése

A leendő sámán még csak embrió, de máris kapcsolatba kerül a szellemekkel. A hiedelem szerint ugyanis, ehhez a magzathoz nemcsak az apának van köze: az anyát valamilyen betegségszellem vagy sámántól lett állat *is* megtermékenyíti, s így a születendő gyermekből sámán lesz.

A jakutok ezt az elképzelést a képtelenségig fejlesztették. Szerintük a sámánok - akár nők, akár férfiak - harminc éves korukban *teherbe esnek* és az erdőben kízó fájdalmak közepette varjat vagy bűvárkacsát *szülnek*(!), amelyek azonnal el is repülnek. A következő évben csukát hoznak a világra, a hal tüstént vizet keres és elűszik. A harmadik évben medvét vagy farkast szülnek, s az mindjárt elfut az erdőbe. (Háromszor azonban még szerintük is csak a leghíresebb sámánok szülnek.) A sámán halála után, hosszú idő múlva a madár, majd később sorban a csuka, a medve, a farkas és az egész sámánszülte fauna behatol egy-egy terhes asszonyba, s ezeknek az asszonyoknak a gyermekei sámánok lesznek.

A betegségnek már több a valóságalapja, hiszen akár az illető személyt, akár teherben levő anyját érheti olyan betegség, amely döntően hat az idegrendszerre. Egy nganaszán sámán mesélte: „Már születésem előtt sámánná tett engem a himlő: amikor anyám ötödik hónapban volt, álmában a himlő felesége lett.”

A szagájok már valóságos jelzőrendszerrel és „kapcsolótábláról” tudnak. Ez nem más, mint egy magas hegy csúcsán a „gazdag nyírfá”, az aranyos levelű, ágasbogas nyír, amelynek törzse hatoldalú hasábhöz hasonló. Ezeket a sík oldalakat a sámánok tulajdonjegyei díszítik. A szellemek birodalmába igyekvő sámán útközben megpihen ennek a fának a lábánál. Ha valamelyik nemzetségben valakinek sámánná kell lennie, akkor e nemzetség halott sámánjának a tulajdonjegye megújul. A sámánok ebből tudják, melyik nemzetségben születik új sámán.

Amikor a gyermek megszületik, csálhatatlanul kísérik a jelek.

A lappoknál és a hantiknál a sámán - akárcsak a magyar néphit táltosa! - *foggal születik*. Rendszerint két elülső fog a jel. Az is sámánság jele, ha a gyermek burokban jön a világra. Például egy nganaszán sámán határozottan állította, hogy burokban született.

S amint növekszik a gyermek, szaporodnak a jelek. Egyre jobban elkülönül a többi gyermektől. A magyar néphit szerint a „táltosgyerek” részben erősebb, részben magába vonuló, a manysi hagyomány szerint élesebb felfogóképességű, érzékenyebb és ideges; a csukcsok azt mondják, hogy a sámánságra kiválasztott gyermek már korán megismerszik a tekintetéből: mintha valami olyat nézne, amit mások nem látnak. A szelkupok egy sor külső ismertetőjelet is megkülönböztetnek: fejbúbján világos a haja, az ajka magas, tekintete éles.

A szellemek akkor jönnek érte, amikor eléri a serdülőkort.

3. Elhívás és betegség

A „serdülőkor” - legalábbis a sámáni elhívás tekintetében - elég tág fogalom. A *sór Kujuga* sámánasszony például azt mondta, hogy hatéves korából kezdte őt kínozni a szellem. A jakutok az elhívás idejét a képesség fokával hozzák összefüggésbe: szerintük a leghíresebb sámánok három-öt, a közepszerűek öt-kilenc, a silányak pedig tizenkét-tizennyolc éves korukban kezdenek betegeskedni. (Ez az előforduló korai elhívás összefügg a sámángyermekek egyéb „abnormitásaival”: koraérettségével, esetleges korai nemi fejlettségével, amire nem egy példa van a magyar táltostörténetekben is.)

Leggyakrabban mégis a serdülőkorban kezdődik el a sámánná válás folyamata. A kamaszkor, a teljes nemi érettségbe való átmenet kora még a normális gyermekeknél is nagyfokú érzékenységgel, lelki egyensúlyának labilitásával, különféle zavarokkal jár. Fokozottabban jelentkezik ez a szibériai népek már ismert idegrendszerbeli sajátosságai következtében, s rendkívül heves tünetekkel jár azoknál, akiknél a lelki stabilitás még az ottani körülményekhez viszonyítva is rendellenesen kicsiny. A leendő sámánokat ebben a korban roppant megrázkódtatás éri. A sámánok szerint ilyenkor a sámánjelölt „megbetegszik”. A betegség tünetei hisztérikus és epileptikus rohamokhoz hasonlóak: a jelöltet görcs rázza, egész testében reszket, tagolatlanul üvöltözik, tengelye körül forog, örvong, végül a földre zuhan és hosszan tartó ájulásba esik.

Egy utazó éppen tanúja volt egy ilyen elhívásnak egy gilják sámánál. A sámán tizenkét éves fia ebéd után elaludt, majd váratlanul felébredve örvongeni kezdett: ide-oda dobálta magát és úgy kiabált, mint a sámánok. A roham után rettenetesen kimerült volt. Álmában, mint későbbmondotta, két szellem jelent meg: egy férfi meg egy nő. Apja szellemei voltak. Így szóltak hozzá: „Ezelőtt apáddal játszottunk, most veled fogunk!”

Világos, hogy a pszichopatológiai tényezőkhöz itt egy társadalmi és etnikai tényező is járul. A sámánjelöltet körülvevő légkör maga is olyan, hogy szinte ösztökéli őt az ilyen képzelődésekre. Az előbbi esetben az apa is sámán volt, tehát a gyermek benne élt a sámánkodás légkörében: de egyébként is: a szellemek elhívásával már előzőleg annyit foglalkoznak, félnek, tartanak tőle, várják vagy szeretnék elkerülni, hogy ez az esemény hallucináció formájában meg is történik. Nyilvánvaló, hogy a hiedelem maga teremti meg az illúziót, és az illúzió tovább erősíti a hiedelmet. Egy másik gilják sámán elmondotta, hogy elhívása idején teljesen önkívületi állapotban feküdt, annyi ideig, hogy csonttá-bőrré aszott.

Az altaji török sámánjelölt is merevgörcsbe esik, teste megfeszül és reszket. Tagolatlanul üvölt, szemét forgatja, gyakran felugrál, sebesen forog-pörög, majd veritékkel borítva ismét a földre zuhan. Hasonló jelenséggel találkozunk a forró égöv alatt is, például a dervisek táncában.

Az időleges, heves rohamokon kívül megváltozik a jelölt egész viselkedése. A Bajkálon túli evenkiknél az ifjú, mielőtt sámánná válik, megzavarodik és félénk lesz. Az először megszállt csukcs legény is közömbös lesz a megszokott mindennapi élet iránt. Minden munkától félrehúzódik, keveset és kedvetlenül eszik, senkivel sem áll szóba, a hozzá intézett kérdésekre

nem válaszol, idejének nagy részét átalussza. Van olyan, aki mind csak otthon gubbasztana, mások viszont vadászat vagy csordaőrzés ürügyén kiszöknek a tundrára.

Fellép a már említett elrejtőzési kényszer: gyakran lefeksznek a hóra és elalszanak. Megtörténik, hogy az ilyen napokig alszik egy hóbucka alatt, amelyet a hóvihar hordott össze felette. Amikor felébred, sejtelve sincs, mennyi idő telt el azóta. Néha úgy elcsavarognak, hogy napokig nem kerülnek elő, s nem is tudják merre jártak. Egyesek idegállapota már az elmezavarral határos: hallucinálnak, tombolnak, tűzbe-vízbe hemperednek, minduntalan fára másznának, nemegyszer öngyilkosságot kísérelnek meg. Vannak egyéb szervi elváltozásaik és panaszaik is: húzódnak a végtagjaik, szaggatnak a csontjaik, hasuk megduzzad.

Úgy látszik, jóval a honfoglalás előttről származik a mi népünknek ez a tapasztalata: „aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni...”

4. A „felesleges csont”

Ha nálunk ilyen valakit látnak az emberek, azt mondják róla: „egy kerékkel több van neki”.

Hasonlóan vélekednek a sámánhitű népek is, csak hogy nem „kerékről” beszélnek, hanem *csont*ról. Nem véletlen a „foggal születés”, mégpedig a *több* foggal születés hiedelme, a *két sor fog és a hat ujj*.

A sámán utolsó vizsgálja ez; a sámáni „diplomát” csak úgy adják ki a „szellem-professzorok”, ha minden kétséget kizárólag megállapították a fölösszámú csont meglétét.

A betegség végén történik a sámán „nevelése”, „kioktatása”. Hallgassuk csak meg, mit mond erről egy evenki sámán:

„A nappal és az éjszaka határán áll egy fa, a *turu*. Annak a fának kilenc ága, kilenc ágán fészkek, egymás felett. Ezekben a fészkekben nevelik a jövődő sámánok lelkeit.”

A jakutok képzeletbeli „sámán-egyeteme” a Dzsokus-hegy alatt van. Ott áll egy magas fenyő, minden ághajlásában egy-egy fészkek. Minél magasabban levő fészkekbe jut a sámán lelke, annál erősebb, nagyobb sámán lesz belőle.

Már ismerjük a jakutokat élénk képzelőerejükről. Ez nem hagyja cserben őket a sámánná válás képzetkörében sem. Ők az ember három lelkének egyikét még háromfelé bontják: levegő-lélekre, föld-lélekre és anya-lélekre. A sámánjelölt betegsége idején mindhárom lelkét elviszik „nevelni”. Arra a magas fenyőre a levegő-lélek kerül, és egytől kilenc évig marad ott, attól függően, hogy milyen „képzettséget” akarnak neki adni, milyen híres sámánnak szánják a szellemek. A tanulmányi idő végeztével a levegő-lélek visszakerül a jelöltbe. A másik két lélek ezalatt teljesen újjászületik és nem tér többé „haza”. A „föld-lélek” hal alakjában örökké a „betegségek vizében” marad. Az „anya-lélek” a betegségek vizének partján „anyaállattá” alakul. Ez az állat rendszerint szarvasbika, ritkábban medve, sas stb. A sámán mindössze háromszor látja anyaállatát: az első sámánkodáskor, élete közepén és halála előtt.

A legkülönösebb dolog azonban akkor történik a leendő sámánnal, amikor már visszatért a szellemek sámán-iskolájából. Ez a „betegség” legutolsó, befejező szakasza.

A jakut sámánjelölt a betegség végén „meghal”. Három-négy napig teljes eszméletlenségben fekszik a jurta jobboldali heverőjén, se nem eszik, se nem iszik. Nem lehet mellette más, csak egy serdülő legény, aki nem ismer még semmiféle „tisztátalanságot”. Ez sem tehet egyebet, mint olykor-olykor „fekete vizet” ad inni a jelöltnek. Mert ezalatt megy végbe az utolsó aktus: a jelöltet a szellemek „feldarabolják”!

Először a fejét vágják le, majd egész testét apró darabkákra vagdalják és szétosztják a gonosz szellemek között. Kellemetlen, ha egy-egy szellemnek véletlenül nem jut a jelölt testéből: az ilyen szellem okozta betegséggel szemben egész sámán-pályafutása alatt tehetetlen lesz, mert csupán azokat a betegségeket gyógyíthatja meg, amelyeknek a szellemei megízlelték testének egy-egy darabkáját. A kóstoló után a szétszedett testet ismét összerakják, a csontokra új húst erősítenek és életre keltik. Azt mondják, a jelölt fekvőhelyét ilyenkor vastagon borítja a vér. A kisebb sámánokat egyszer darabolják fel, a híreseket háromszor is.

A sámánok maguk mesélik el ezt a fantasztikus kalandot. A nyenyec sámán csak egyszerűen kijelenti, hogy feldarabolták. A nganaszán sámán már egész történetet mesél el a meztelen emberről, aki levágta a fejét, testét feldarabolta és három napig főzte egy üstben. Ez a meztelen ember kovács volt. Így szólt: „Minden csontod folyóvá változott.” „S én valóban egy folyót láttam, ebben úsztak a csontjaim.” A kovács a fogójával halászta ki a csontokat... Az Altaj hegységben lakó teleutok szerint is feldarabolják, s katlanban főzik a szellemek a leendő sámánt, és kínos pontossággal megszámlálják minden csontját.

A jelölt feldarabolásának célja ennek a *fölösszámú csont*nak a megkeresése. Ez a fölösleges csont a végső hiteles igazolás. Lám, mit hallottam erről magától egy szagáj sámántól:

„Amikor beteg voltam, álmokat láttam. Álmomban elvittek és darabokra vagdaltak egy fekete asztalon. Miután feldaraboltak, egy katlanba tettek és főztek. *Mindezt láttam*. Amikor darabokra vagdaltak és főztek, a borda körül találtak egy középütt lyukas csontot. Ez volt a fölösszámú csont. Az emberek csak akkor válhatnak sámánná, ha találnak náluk ilyen csontot.”

Szibéria-szerinte megtalálható ez a képzet. És megtalálható ábrázolása a sámántárgyakon is. Egyes népeknél szokásos a sámánkesztyű. Nos, a leningrádi Állami Néprajzi Múzeumban őrzött egyik nyenyec sámánkesztyűnek hét ujjja van. A sámánkesztyűre tenyeret ábrázoló fém-lapocskát szoktak erősíteni. A hamburgi Néprajzi Múzeumban őrzött jakut fémtenyér, valamint a leningrádi múzeumban levő nyenyec fémtenyér hatujjú. Egy udehe sámánszobron ugyancsak hat ujjat faragtak ki.

Akinek nincs fölös csontja, nem lehet sámán. Ezért mondják nálunk is: „a táltosnak két sor foga van”.

Egyes népek hiedelme szerint igen rosszul járt az a kiválasztott sámán, akinek nem volt fölös csontja: meghalt. Más népek úgy tudják, hogy meg lehet váltani a fölös csontot, emberlétekké. A jakutoknál egy elhívott sámánnak - mint mondták - *öt csontja* hiányzott. Ha beleegyezett volna öt ember halálába, sámán lehetett volna. Ő azonban inkább lemondott a hivatás elfogadásáról. Meg is vakult.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés: ilyen körülmények között *ki megy szívesen sámánnak?*

Jogos a kérdés. A válasz: senki!

5. A szellemparancs: engedelmesség vagy halál

Már említettük, hogy az idegrohamokra való hajlandóság és maguk az idegrohamok egyáltalán nem tetszenek a szibériaiaknak, és igyekeznek ezeket elkerülni, hiszen zavarják a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet. Nem örülnek a „szellemek látogatásának”. Az evenkik például, amikor orosz hittérítők révén megismerkedtek a keresztény hitvilággal és a keresztény „szellemekkel” - vagyis Krisztussal, Szűz Máriával és a szentekkel -, irigykedve mondták: „A ti szellemeitek nem ártottak az oroszoknak, de a mi szellemeink sokat ártanak nekünk.” A sámánra éppen azért volt szükségük, hogy felvegye a harcot ezekkel az ártalmas szellemekkel.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen családban sem okoz örömet a sámáni elhívás. A sámánjelöltet valamennyien sajnálják, és a sórok például azt mondják, hogy „a szellem lenyomta”. A jakutok így fejezik ki: „a szellem megragadta”.

Akár valamelyik rég elhunyt sámánős, akár hegy, folyó vagy tó, akár a himlő vagy a szarvasrüh szelleme jelenik meg, hogy a gyermeket „elhívja”, a családban erős ellenkezést vált ki. A gyermekből minden eszközzel, ravaszsággal, erőszakkal „normális”, mindennapi gyermeket akarnak faragni. Ha történetesen egyetlen gyermekről van szó, az apa szinte vigasztalhatatlan. Még az is megtörténik, hogy elköltöznek onnan, hátha így megmenekülnek az erőszakos szellemektől. A lappok mesélték, hogy egy öreg házaspárhoz három legény képében szellemek érkeztek, és három gyermekükkel akartak játszani, hogy varázslóvá tegyék őket. A szülők megijedtek, azonnal fölkerelkedtek, és mindenestül a nagy tó másik oldalára költöztek, ott telepedtek le.

Azonban ne higgyük, hogy a jelöltnek különösen csábító a sámáni elhívás tudata. A jelölt is menekülni akar, ő is ellene szegül! A samanizmus egyik legjellemzőbb vonása éppen az, hogy a leendő sámán *nem akar* sámán lenni, hanem a szellemek választják ki és kényszerítik a hivatás elfogadására. Ezt az irtózást itt, Európában talán akkor értjük meg legjobban, ha elképzeljük, mit érez az, aki megtudja, hogy rákja van. A csukcs legény is megrémül, amikor érzi a hívást, és rémülettel teli hallucinációiban ráadásul hallja is. Hozzá sem akar nyúlni a sámáneszközökhöz, nem hajlandó dobolni, a sámánamuletteket elszórja a mezőn, beveszi magát az erdőbe, vagy idegen telepre menekül. Ugyanígy az altaji török sámánjelölt is: világért se tenne semmi olyat, ami csak emlékeztet is a sámánkodásra.

De nincs menekvés. A szellemek könyörtelenek.

Aki átesett a „betegségen”, annak sámánkodnia kell, különben belehal. A sámánjelölt sajátos tudathasadásos állapotba jut: ellenállhatatlan kényszerszerűen érez olyan cselekvésre, amely ellen ugyanabban az időben minden erejével tiltakozik. S a hagyományok tele vannak az elhívás visszautasításának tragikus eseteivel. Az előbbi lapp család történetének nincs vége ott, ahol abbahagytuk. A történet úgy folytatódik, hogy a szellemek nem mutatkoztak ugyan többé, a kiválasztott gyermekek azonban hamarosan meghaltak. Az altaji török sámánjelölt, ha következetesen visszautasítja az elhívást, legjobb esetben megőrül vagy nyomorékká válik. Egy gilják sámán kereken kimondta: „Meghaltam volna, ha nem lettem volna sámán.” A csukcsok is engedelmeskednek előbb-utóbb; tudják, hogy a szellemeknek ellenszegülni: halál.

Az ember hajlamos azt hinni, hogy a sámánság a paranoiának valamilyen különleges fajtája. Hiszen itt valóban egy „fixa ideál”-ról van szó, amelynek erejét megsokszorozza társadalmi és etnikai súlya. Viszont éppen ezért nem ajánlatos a pusztá egyszerűsítés kedvéért a következtetést ilyen mederbe terelni. Lehet, hogy az az idegállapot, amely a sámánkodást megelőzi, valóban tébolyodottsághoz vezetne, s talán éppen a sámáni tevékenység az, *a maga társadalmi funkciójával*, ami a paranoiát megelőzi és elkerüli. A kényszer olyan erős, hogy az ellenállás még akkor is veszélyes, ha nem ellenszegülésből fakad. Volt egy *Tüspüt* nevű jakut sámán, aki félt, hogy az emberek nem hiszik elhívását. Ezért kilenc évig hordozta magában a titkot. Már csaknem belehalt a sámán-tevékenység megtagadásába, amikor végre mégiscsak a sámándobhoz nyúlt. Mindjárt megkönnyebbült. A sórok mesélik, hogy egyik nemzetségben „megbetegedett” egy legény, kiválasztották a szellemek. A szülők elhívták a nemzetség egyik sámánját, hogy szabadítsa meg a fiút a szellemektől. A sámán alighogy odaért, megrettent; azt mondta, az elhunyt sámán szellemei megfenyegették, hogy őt is megölik a beteggel együtt, ha a jelölt nem engedelmeskedik.

Így hát a kiválasztottból akarata ellenére lesz sámán. A heveny idegbaj egész életét meghatározza. S az ellenállás ösztönös voltát bizonyítja az, hogy a sámán helyzete igen előnyös és kivételes a maga társadalmában. Nem volna tehát ok arra, hogy a „szerencsés” kiválasztott kézzel-lábbal kapálózzék ellene. Ebben az esetben azonban „erőszak a disznótor”.

Ma már megszabadultak a szellemektől a szibériai ifjak. De nem sámánok és nem mágia szabadította meg őket.

VI. AVATÁS ÉS PÁLYAKEZDÉS

1. „Gyalog” vagy „lovon”

A jelölt tehát előbb-utóbb megtörik, és hozzákezd a sámánkodáshoz. Ez persze újabb problémákat jelent, mert „sámánkodni” csak bizonyos eszközökkel lehet - ezeknek az eszközöknek a fontosságát jól láthattuk a nanaj mesékből -, az eszközöket pedig a sámánnak meg kell szereznie, illetve el kell készíttetnie.

A sámáni „révülés” lényege az *utazás*. A sámán az alsó vagy felső világba utazik szellemeihez. Kérdés, hogyan történik ez az utazás: gyalog vagy lóháton? Ennek a lélekutazásnak normális körülmények között külső anyagi eszköze a dob, amely, mint látni fogjuk, a ló szerepét játssza. Az új sámánnak azonban még nincs dobja, mert a dob elkészítése bizonyos meghatározott időt vesz igénybe. Ilyenformán addig is, amíg a dob elkészül, más eszközökkel kell helyettesítenie, amelyek lehetnek „lovak”, de lehetnek csupán egyszerű vándorbotok is a sámán kezében, aki ebben az időszakban gyalog rója a szellemvilág útjait.

Mint minden mesterségnek, ennek is megvannak az inasévei. A burját sámán avatásáig korbáccsal és úgynevezett „gyalogos” sámánbottal sámánkodott. Az első avatás után már „ló” sámánbotot kapott, de csak a második avatás után jutott dobhoz és dobverőhöz. De még ezután is használhatott vörösfenyőágot, oldalán meghagyott zöld hajtással, zászló módjára ráaggatott szövetdarabbal vagy irhadarabokkal teleaggatott nyírfáágot. Ezen utazott a szellemvilágba. Botja volt az új sámánnak a kumandinoknál - később „a szellemek megparancsolták”, hogy térjen át a nyírfáágnyalábra -, „kis” sámánkodás esetén botot vagy korbácsot használnak a jakut sámánok és a sojotok is. A sojotot sámánbotot mindig nyírfából faragták és agyaggal vörösre festették. Amíg a sámánnak botja volt, csak „gyalog” járt. Volt olyan sámán, aki egész életében megmaradt a bot mellett, mert „szelleme nem akart dob”.

Ezek a sámánbotok mind faragottak. Elágazásaik számában különböznek egymástól. Az ágakat „fej”-nek nevezték és általában arcszerűen képezték ki: kifaragták a szemet, száját, orrot, fület. A sojotoknál volt két-, három-, öt- és kilencfejú bot. Színes pamutszövet szalagok és csengők lógtak róla. A szamojéd sámánok botjai vasból készültek. A szelkupok azt mondták, hogy a vasbot a *sámánfát* ábrázolja, amelyen „a szó az istenhez megy”, rajta „kapaszkodik fel a sámán a felső világba”. A ket sámánok a sámáni szertartás előestéjén a szertartás színhelyéül szolgáló kéregsátor bejárata mellett szúrták botjukat a földbe. Ilyenkor azt mondták: „Íme, fája nőtt a sámánunknak, de még milyen gyorsan!”

A dobos megelőző kezdő sámáneszközök között kell megemlíteni az íjat: ezt használták a különböző dél-szibériai török népek. A szamojéd szelkupoknál viszont a bot mellett a dobverő is szokásban volt: amikor az elhívottról teljes bizonyossággal megállapította a sámán, hogy sámán lesz, mindjárt dobverőt rendelt neki, esetleg a sajátját adta kölcsön, hogy avval sámánkodjék. Mivel dobja még nem volt, a fiatal a bal lábát verte a dobverővel, úgy énekelt. A ket sámán is lábát verte tánc közben.

Ezek az ütések a lovát korbáccsal ösztökélő lovas mozdulataihoz hasonlítanak. Vagyis mágikus jelképpel állunk szemben: a sámán „eljátssza” túlvilági lovaglását, s ily módon szinte „gerjeszti” önmagát. Az igazi „ló” viszont a dob, amely ebben az önszuggesztióban hanghatásokkal is segít.

2. Sámándob és dobavatás

Voltaképpen nem is különös, hogy a sámán legfontosabb eszköze a dob, és majdnem olyan „központi alak” a sámáni komplexusban, mint maga a sámán. A dob széles e világon mindenütt fontos eszköze a varázslónak és a mágának, azért, mert kiváló eszköze a szuggesztióknak; a tömegszuggesztió eszköze a legutóbbi időkig Európában is. Lám a modern hadseregek: a katonákat dobpergés kísérte rohamra, és a dob ütemes dobogása szabta meg a menetelés ritmusát. Sőt: gondoljunk csak mindennapjainkban a dzsesszdob szerepére, és különösen a dzsesszenekarok dobszólójának hatására.

A dob hangja különlegesen hat az idegekre. Az afrikai tamtamnak kifejezetten társadalmi funkciója van: szuggesztív hatásával a tömeges cselekvés elősegítője. Bizonyos idegállapotban egyenesen *szükséges* a dob hangja; az ideges ember ujjával dobol az asztalon, és az általános idegfeszültségben tömegszükséglet a dzsesszdob monotóniája.

A sámáni idegállapotban is szükséglet a dob. Szüksége van rá a sámánnak a maga auto-szuggesztív révüléséhez, és a hallgatóságra gyakorolt szuggesztív hatás céljából is. A sámándob a sámán *lova*, amelyen eljut az alsó vagy a felső világba, a szellemek birodalmába. Dobverőjével úgy üti a dobot, mint a lovat, és minél izgatottabb, minél gyorsabb a dob verése, annál gyorsabb a vágta. Ha jól meggondoljuk, ez a képzettársítás a mi észjárásunk szerint sem logikátlan: hiszen többek között - ha ugyan nem elsősorban - a dob hangja az, amely a sámánt valósággal „belelovalja” a rendkívüli idegizgalomba, ez pedig víziókkal és hallucinációkkal jár, miközben tömegszuggesztív hatásával kielégíti az idegfeszültség levezetésének tömegszükségletét is. Költői képnek is elfogadható tehát: a sámán dobján lovagol be a „szellemek birodalmába”.

A dobnak mint a sámán elsőszámú eszközének a jelentőségéhez mért az az ünnepélyesség is, amellyel elkészítik és átadják a használatnak.

Természetesen ez is a szellemek kívánságára történik. A sámánt sámánősenek szelleme hívja, hogy megparancsolja neki, hány és milyen dobot készítsen.

Az „utazás” előtt nagy előkészületekre van szükség. A szagájoknál birkát ölnek, megfőzik jobb szegvét, fejét és lábait, belső részei közül a tüdejét és a szívét. Ezeket viszi majd el a sámán a sámánősnak.

Egy szagáj sámán maga beszélte el nekem ezt az „utazást”. Itt most képet kaphatunk azokról a lázálmokról, fantasztikus víziókról, amelyeket ez a görcsös állapot vetít a sámán elé, s amelyeket a sámán és hallgatósága valóságos utazásnak hisz.

„Amikor a sámán a nemzetségi sámánőshöz tart, rátalál egy hegyre. Ennek csúcsán áll a hatoldalú fenyő. Miután a fa lábánál megpihent, továbbindul. Hamarosan keresztúthoz ér, ahol egy láthatatlan sámán ül: a keresztút őrzője. Erről a helyről ágazik el minden út: a szellemeknek szentelt állatok ösvényei, a különböző betegségek útjai, valamennyi vadon élő állat csapásai. Az érkező most könyörög a láthatatlan sámánhoz, és gabonából erjesztett itallal kínálja; ekkor az megmutatja a helyes utat. Ezen az ösvényen halad tovább és egy igen gyors folyócskához ér, fölötte bürü, azon kell átjutnia. Ha már átkelt a folyón, nincs messze a nemzetségi sámánőstől. Hanem még előtte van két szikla, amelyek hol összezáródnak, hol eltávolodnak egymástól. Így mozognak éjjel-nappal. Abban a pillanatban, amikor a sziklák összezsugorodnak és kezdenek szétválni, a sámánok áthaladhatnak közöttük. Ha a sámán nem elég fürge, nem sikerül átjutnia és elpusztul. Innen kezdve már a nemzetségi sámán földjei következnek. Itt mindent fekete sziklák borítanak. Itt él a nemzetségi sámánős. A sámánok nem látják, csupán érzik a jelenlétét. Az odaérkezőnek megmutatják sámánfelszerelésének minden tartozékát. Először a dobverőt

mutatják meg, majd arra a helyre vezetik, ahol a dobokat őrzik. A dobok után megmutatják neki sámán-fejviseletét és sámánköpenyét is.”

A sámánjelöltnek pontosan olyan felszerelést kell készíttetnie, amilyent a sámános rendelt neki. Nyilvánvaló, hogy a sámándobok és egyéb felszerelések különböző típusait ismerik, és a kezdő sámán jó ideig foglalkozik gondolatban leendő felszerelésével. Mihelyt egy bizonyos típusnál megállapodott, már jöhet is a szellemhívás. Persze a komplexus etnikuma itt már szinte gépiesen működik; a sámánnak a dob elkészítésére vonatkozó „elragadtatása” akkor történik, amikor a szokások, a konvenciók értelmében történnie kell. (A természetfölötti lénynek valamilyen tárgy elkészítésére önkívületi vagy álomállapotban adott parancsa egyéb komplexusokban is ismert; elég, ha a bibliában Noé bárkájára vagy Ezékiel templomára hivatkozunk: az utóbbi esetben a próféta „álmában” szinte műszaki pontosságú leírást és méreteket „kapott az Úrtól”).

A doboknak a sámáni komplexusban elfoglalt központi helyzetére jellemző, hogy „a szellem” aprólékosan megadja az elkészítendő dob minden adatát, sőt, az altaji törököknél a dobok számát is meghatározza, mert a dobok számától függ a sámán életkora. Eszerint a dobok száma három és kilenc közt változhat, és meghatározott az egyes dobok használatának időtartama is: egytől kilenc évig terjed. Amikor az utolsó dob határideje is letelt, a sámán meghal.

Ennek megfelelően ünnepélyes a dob anyagának megszerzése is. A fa kivágása és a dob elkészítése kollektív munka, társadalmi esemény. Csak egyetlen példát idézünk a szelkupoktól:

A dob és a dobverő számára kiszemelt fát két férfi vágta ki: egyiknek a Sas, másiknak a *Magtörő Holló* nemzetségből kellett származnia. A dob faabroncsból állt, csak egyik oldalán fedték be, rénszarvasbika bőrével. A kávéat vörösfenyőből, jegenyefenyőből, ritkábban nyírfából készítették. Olyan fát kerestek, amelynek csúcsán a nap felőli oldal irányában hét egyenes ág nőtt. Miután kivágták, lemezt hasítottak belőle, a tuskón két csapot faragtak, és közöttük fokozatosan meghajlították. A kávéra asszonyok feszítették a bőrt. A fogantyú és a fémfüggők elkészítése férfiak dolga volt.

Az altaji törököknél a fa kivágása még ünnepélyesebb és szertartásosabb. Külön fát vágtak ki a dob kávéja, és ismét másik fát - nyírfát - a dob fogantyúja számára. A fákat teljesen kidöntötték. Rezonátorokat is kerestek: nyírfataplót.

Ám nem mindenütt döntenek ki az egész fát: sok helyütt csak egy-egy szeletet vágják ki a fából a dob számára. Az altaji kizsáknél egyenesen azt hiszik, hogy a dob fájának kidöntése a sámán gyors halálát vonná maga után. Így vélekednek, sok más néppel együtt, a karagaszok is.

Vagyis a változatok megoszlanak: egyik helyen mindkét fát kidöntik, a másik helyen egyiket sem, a harmadikon a dobkáva fáját kidöntik, a fogantyút nem, a negyedik helyen fordítva. Az azonban valamennyi változatban közös, hogy a dob fájának jelentősége van; nemcsak a dob, hanem még a fa is, amelyből származik, összefügg a sámán életével. A dob tehát majdnem olyan fontos, mint maga a sámán.

Ezek után szinte természetes, hogy a dob - európai kifejezéssel élve - valósággal „felszentelik”, illetve ahogyan ők mondják, „felélesztik” vagy „betanítják”. Amint a kifejezések különbsége is mutatja, itt minőségileg teljesen különböző gondolatokról van szó. A szibériai képzetek szerint a dob nem „szent tárgy”, nem „élő személy”. A dob a sámán nem segédeszközének, hanem élő segítségnek, valósággal is „lovának” tekinti.

A dob felélesztésének szertartása igen különös, megérdemli a figyelmet. Annál is inkább mert az olvasónak ezúttal közvetlen élménybeszámolóban lehet része.

A karagaszoknál történt. Amikor a dob elkészült, fehér rénszarvast öltek. Megfőzték a húsát, és minden belső részéből levágtak egy darabkát. Ezeket a húsdarabokat odavitték a dobhoz, amely a sátor ajtónyílásával szemben függött a falon, és mind a dob alá tették, egy földre terített rénszarvasbőr takaróra. A takarón még hat csésze állt: háromban tea, háromban pedig pálinka. Most megkezdődött a sámáni szertartás. A jelenlevők sorban sámánkodni kezdtek, noha nem sámánok voltak, hanem a nemzetség tagjai. Aki kezébe vette a dobot, az előzőleg felöltötte a sámánköpenyt és a fejviseletet is. Tizenöt-húsz percig verte egy-egy vendég a dobot, majd átadta a következőnek. Összesen heten verték a dobot; számuk háromtól kilencig váltakozhatott: a fontos csak az volt, hogy mindig páratlan legyen. Amikor az utolsó vendég is „kipróbálta” a dobot, megkezdődött az ünnepi lakoma, amely késő estig tartott.

A lakoma után maga a sámán vette kezébe a dobot. Révülése *reggelig* tartott, mert sokfelé kellett „utaznia”. Szavaiból a következőket lehetett megtudni:

Először is meg kellett találnia azt a helyet, ahol az a szarvas született, amelynek bőre a dobra került. Ezután sorra járta mindazokat a helyeket, amerre a szarvas élete folyamán megfordult: végig kellett járnia valamennyi folyó mentét, ahol a szarvas járt, fel kellett keresnie azokat a helyeket, ahol a szarvas inni, legelni szokott. Mindenütt a szarvas nyomában lépkedett, egészen addig a helyig, ahol a vadász megölte. Amikor a sámán ideért, elbeszélte a vadászat történetét: ki lőtte le a szarvast, hogyan történt, továbbá, hogy a két vadász miről beszélgetett. Minden részletre kitért: hány éves volt az állat, ki nyúzta meg, ki szabta ki a bőrt és hogyan varrták fel a dobkávéra. Nem kis teljesítmény volt ez a szertartás. A sámán nemcsak beszélt, hanem mindent el is játszott: utánozta a vadászatot, a bőrkikészítést, a varrást minden mozdulatát. Ezzel a szarvasrész befejeződött; most rátért a sámán arra a fára, melyből a dob kávéja készült. Elmondotta, hogy a fa igen öreg volt, háromszáz éves. Arról is beszélt, hol nőtt a fa, milyen volt az élete, mikor volt sok vagy kevés a tápláléka, mikor kapott sok vagy kevés esőt, mikor tépázták viharok. Eljátszotta a fa kivágását, és idézte, mit mondtak közben egymásnak az emberek.

Ezzel tehát a dob története befejeződött, most már a dob funkciója következett. Kiderült, hogy a dob itt, a karagaszoknál rénszarvas: ez az ő hátasállatuk. Most a dob, illetve rén *betörése* következett: csökönyösködött, nem akarta vinni a sámánt. Reggelig tartott a rénszarvas betörése: a sámán mind avval biztatta, hogy azokra a helyekre lovagolnak majd, ahol életében járt, amelyeket annyira kedvelt. A dob csak reggelre juhászodott meg. Akkor újra hozzáláttak a lakomához, és a levágott rénszarvast - a dob elé tett részek kivételével - teljesen elfogyasztották.

Az éjszakai „utazás” hét napon át ismétlődött meg.

A sórok dob-élesztő szertartása is hasonló, csak hogy ezek sörrel elevenítették meg a dobot: meglocsolták vele a kávéat. Ekkor a káva megelevenedett, és a sámán szájával maga mesélte el a jelenlevőknek erdei életét. Ezután a sámán a dob bőrét hintette meg a sörrel, és most az a szarvas éledt fel, amelynek bőrét a kávéra feszítették. Ez is elbeszélte életét, azzal az ígérettel fejezve be, hogy jól fogja szolgálni a sámánt.

Az elbeszélés végeztével a sámán átadta a dobját a vendégeknek, és általános dobolás kezdődött: az asszonyok kivételével reggelig mindenki verte a dobot, miközben rögtönzött felszólításokat intéztek hozzá és sámáni varázsigéket idéztek. Érdekes az egyiket meghallgatni, mert - különösen a második fele - ismert a magyar hiedelemvilágból is:

Ki nem festett fekete dob,
körben befedett káva,
hétszemű tarka párdúc,
hatszaru tiszta dob,
köre lépsz, meg ne botolj!
Jégre lépsz, el ne csússz!
Vízbe gázolsz, bele ne essél!

Amikor aztán a dobra ráfestették a szükséges rajzokat is, ráaggatták a függőket, díszeket, s így teljesen elkészült, a sámán „elindult”, hogy megmutassa dobját a szellemnek, aki a dob készítését elrendelte. A szellem aztán apróra megvizsgálja a dobót, ellenőrzi méreteit, a függők számát stb. (Persze mindezt a sámán „játssza el”). Ha valami nem egyezik az előírással, a sámánös haragra gerjed. Ezt a „dob-bemutatót” különösen a szagájoknál veszik komolyan. A dob ellenőrzése után a nemzeti sámánös szellemeket ad a sámánnak, s ezzel a „mester-vizsga” befejeződik. A sóroknál nem a nemzeti sámánös, hanem valamelyik hegyi szellem rendeli el a dobkészítést. Rendszerint a Musztag-hegy szelleme rendelkezik a sámánok sorsával, az ő három fia vizsgálja meg a dobót. Ennek külső megnyilvánulása az, hogy a sámán háromszor egymásután teljes erejével beleüt a dobba. Ha nem reped meg, akkor a dob használható. A cselkanoknál kilencszer ütnek teljes erőből a dobba.

A sámándobnak oly nagy a jelentősége, hogy nem egy sámánhitű népnél a dob-felélesztés után a sámánavatás már el is maradhat. Vannak azonban népek, amelyeknél a dobavatás mellett a sámánavatást is meg kell tartani.

3. A sámán avatása

A sámán avatása nem egyéb, mint az új sámán bemutatkozása a szellemvilágban. A gyakorlatban ez voltaképpen próba, amit az új sámánnak meg kell állnia. Nemcsak a sámán egyéni képességeit próbálja ki a nemzetiség, hanem a „szerencsét” is, vagyis, hogy mennyire oltalmaznak a szellemek. Ez a próba már kizárólag a babonás hiedelmeken alapszik, és semmiféle valódi, gyakorlati jelentősége nincs; a hiedelem már elszakadt valóságától és önálló életet él. A szellemek oltalmazó erejének kipróbálása a sámán életét veszélyezteti, anélkül hogy a próba sikerének valami jelentősége lenne további sámánműködésére nézve.

Itt van például az a képtelen „próba”, amelynek a Tarbagatáj-hegységben lakó mandzsutunguzok déli ágához tartozó sibók vetik alá sámánjukat. Létrát készítenek két hosszú rúdból és kardokból: a kardok a létra fokaik. Ezt a létrát éjjel állítják fel, teljesen merőlegesen: alsó végét beássák a földbe. A „sámánvizsgára” nagy tömeg gyűlik össze. Az avatandónak a rokonai fehér bikát hoznak, ezt a vizsgáló sámán megsebesíti, és száját a sebre tapasztva iszik a bika véréből. Ezután magára ölti a sámánöltözéket, és lassan megindul felfelé a kard-létrán. A lábán nincs cipő. Dereka kötéllal, ennek végét odalent fogják. Mikor az új sámán elérte a legfelső fokot, szellemeihez és sámánöseihez fordul, segítséget kér tőlük. Ekkor odalent *meghúzzák a kötelet és lerántják az új sámánt a magasról a földre*. Bár a létra köré előzőleg szalmát terítettek, a zuhanás így is elég veszélyes, és az új sámán nemegyszer súlyos zúzódásokat szenved a fején, karján, lábán vagy testének más részén, sőt, az is előfordul, hogy azonnymában szörnyethal. Ha a zuhanást aránylag ép bőrrel megúsza, akkor teljes joggal sámánná válik.

A magyarázat persze önként adódik: ha nagy baja történt a sámánnak, akkor a szellemek elutasították; ha szerencsésen megúsza, nyilván a szellemek oltalma alatt áll. (Ez a gondolat nem ismeretlen az európai eszmevilágban sem: emlékezzünk csak a középkori boszorkányperek vízpróbáira. Ha a vádlott lemerült - és természetesen megfulladt -, akkor ártatlan volt, nem volt boszorkány; ha a víz felszínén maradt, azt csakis a gonosz segítségével érthette el, következésképpen boszorkány volt, s bírái halálra ítélték.) A sámánavató próba esetében a „szellemek” hite már nyilvánvalóan pusztá babonaság, és nem a megsejtett objektív erők gondolkodásbeli transzponálása; hiszen itt egy tudatos emberi cselekvés előre kiszámítható következményeiről van szó, amelyeknek kimenetele csakis a vak véletlentől függ. Erre sem árt rámutatni, mert eleve meg kell cáfolni azokat, akik a vallásos gondolkodást mint „költészetet” veszik védelmükbe, és nem hajlandók tudomást venni azokról a veszedelmekről és károkról, amelyekbe a fantasztikus elképzeléseken és illúziókon alapuló hit sodorja az embert.

Ugyanezen az éjszakán még egy jelképszerű létramászást kell a jelöltnek elvégeznie. Saját házában állítanak fel egy kilencfokú létrát. Peregnek a dobok, és az új sámán felszökken a létra első fokára. Akkor az öreg sámán megkérdezi: „Meddig jutottál el?” Az új sámán így válaszol: „Az első sorompóig jutottam.” A következő ugrással már a második fokon terem. Összesen öt ilyen ugrást tesz. Az ugrások között dobját veri és táncol. Nos, a létra kilenc foka az ég kilenc tájának felel meg; eszerint az új sámánnak nem kell az ötödik égnél tovább jutnia.

Figyelemre méltó, hogy ezt a létrát a sibók sajátos névvel jelölik: *csakoran*. Ez pedig „feketehajú nyírfá”-t jelent.

Vagyis a létra eredetileg nyírfá volt.

S valóban: nem egy sámánhitű népnél a sámánavatás fő kelléke nyírfá. A burjátoknál két nyírfát gyökerestül ásnak ki a földből: az egyiket a sámán jurtájában beássák a földbe a tűzhely mellett úgy, hogy koronája kiemelkedjék a jurtából a füstnyíláson. Ezt a fát „ajtóörnek” nevezik, mert „megnyitja az utat a sámán előtt a felső világba”. (A fá az avatás után is ott marad, így könnyen felismerhető a burját sámán jurtája.) A másik fát a jurtán kívül ássák be a földbe: ezen fognak az avatási szertartás alatt a felső világba felmászni. Felállítanak még kilenc „száraz nyírfát” (nincs gyökerük), felavatják a „vesszőparipát” (ez lesz a sámán lova), majd az avatás reggelén kumiszt áldoznak, az új sámánt pedig behintik és bekenik kecskevérrel. Ez voltaképpen tisztító eljárás, amit a vízzel való tisztításnak kell követnie.

Ez után kezdődik az „utazás a felső világba”. Az öreg sámán, a „sámán-atya” a nyírfán felmászik a fa tetejéig, közben kilencszer megkerüli a törzset, mintha csigalépcsőn menne. Ez a kilenc égréteg bejárását jelenti. A „sámán-atya” után az új sámán kezdi meg „utazását”, az előbbihez hasonló módon. A fa tetején közli a szellemek kívánságát: a lent levők melyik szellemnek áldozzanak pálinkát.

Ennek a famászással egybekötött avatásnak sok változata van; igen sok helyen berovátkolják a fát, lépcsőfokokat vágnak belé. A „felső világba” való utazás mágikus eljátszásán kívül ez a fáramászás bizonyos pszichikai szükségletek kielégítéséből származhatott: emlékezzünk csak arra, milyen gyakran járnak a szibériai idegrohamok famászással és ágak között való elrejtőzéssel. (Az alvajáró, a „holdkóros” mászási kényszere is közismert!) Az általánosan elterjedt fáramászástól csak a jakutok mutatnak eltérést: náluk a jelölt nem fára, hanem hegyre mászik fel, a vérrel való megtisztítás azonban itt is ugyanúgy szokásban van.

Mindezek után végre „révbe jutott” a kiválasztott: most már teljes értékű sámán, akinek határozott helye és feladata van a nemzetség közösségében.

VII. A SÁMÁN ÉS TÁRSADALMA

1. A sámán feladata

Ahhoz, hogy a samanizmus lényegét megismerjük, elsősorban arra a döntő fontosságú kérdésre kell választ keresnünk, hogy milyen szerepet játszik a sámán a maga társadalmában. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, mi a sámán feladata, miért van rá szükség a nemzetségben. Tudvalevőleg az emberi közösség minden tagjának van valami feladata, amely a munkamegosztás keretében hozzájárul a mindennapi szükségletek előállításához. Vajon a sámán milyen szükségletet elégít ki? A vallás védelmezői és az idealisták az ember „transzcendens” iránti vonzódásáról beszélnek, és azt állítják, hogy az embernek a maga anyagi és kulturális szükségletein túl van egy transzcendentális szükséglete is, az ember ősi „istenkeresése”. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a samanizmust, azt látjuk, hogy ebben a komplexusban nyoma sincs semmiféle transzcendentális szükségletnek. Mint már láttuk, a szellemekben való hit egyszerűen az objektív erőkkel szemben érzett tehetetlenségből származott, és a szibériai vadász és pásztor nem akart egyebet a szellemektől, mint a maga anyagi szükségleteinek optimális kielégítését. Ebből következik, hogy a sámán is, ha nem is közvetve, hanem bizonyos áttételekkel, az anyagi szükségletek kielégítése céljából tevékenykedik.

Ha össze akarjuk foglalni a sámán feladatát, így fogalmazhatjuk meg: mindazoknak a dolgoknak a megismerése vagy elvégzése, amelyekre a mindennapi halandónak szüksége volna, megoldásukra azonban a maga emberi erejével képtelen.

Elsősorban a térben vagy időben távoli események feltárása a feladata. Így például a sámánhoz fordulnak, hogy az elveszett rénszarvas hollétét felderítse, a leendő halászat vagy vadászat sikerét kitudakolja. Ezen a voltaképpen jósló, jövőmondó tevékenységen kívül a sámánnak a gyógyító ember, az orvos szerepét is be kell töltenie: meg kell állapítania, mi a beteg baja, és hogyan szüntethető meg a betegség. Az ember testén kívül az ember lelkével való törődés is az ő feladata; ő vezeti a halott lelkét a holtak birodalmába, mivel az egyedül nem találna oda, és ha a földön, az emberek közelében maradna, zavarná az élők nyugalmát. Végül, mint a természetfölötti lények és az emberek közötti közvetítőnek feladata a különböző áldozatok bemutatása is, amellyel a szellemektől engedményeket és előnyöket csikarhatnak ki.

A sámán ezt a tevékenységet mesterségszerűen folytatja. Akkor teremthet kapcsolatot a természetfölötti lényekkel, amikor akar, illetve, amikor erre a hozzáfordulónak szüksége van. A természetfölötti lényekkel való érintkezés módja a „révülés”, az eksztázis: ez erős dobolás, táncolás, éneklés és kurjongatás közben gerjed a teljes révületig.

Ami az eksztázist illeti, a sámánnak tömegpszichológiai szükségletet is ki kellett elégítenie: a sámán eksztatikus állapota levezetett bizonyos feszültségeket. Ennek az eksztatikus állapotnak az alapja, mint láttuk, a sajátos szibériai neurotikus alkat, illetve a sámánnak még az ezen belül is kirívó rendkívüli érzékenysége; de az eksztázis előidézésében segítségére vannak a dob hanghatásai, az erre a célra szolgáló különös dallamok és szövegek - köztük a megismétlődő felkiáltások -, és végül a különböző kábítószeres italok, növényi főzetek és füstök. E tekintetben a sámán hasonlít a világ valamennyi más varázslójához. A kábító italok között legáltalánosabb a pálinka. Az északkelet-szibériai sámánok tengervizet, a nyugat-szibériaiak légyölő galócából készült főzetet, a dél-szibériaiak szarvas-, a délkelet-szibériaiak disznóvért szoktak inni a szertartás előtt vagy alatt. A füstölő növények közül Szibéria keleti részén a vadrozmarint, délen a borókafenyőt használták.

Az eksztázis víziókkal és hallucinációkkal járt, és a sámán szellemekkel való érintkezését kétféleképpen képzelte el: vagy úgy, hogy a szellem „megszállta” a sámán testét, vagy úgy, hogy a sámán lelke „utazott el” a szellemek közé.

A szellem befogadása után a sámán már csak a szellem szócsöve. „Naplemente után az *ojun* (jakut sámán) leültette az embereket, azután elkezdett sámánkodni. Verte a sámándobot, közben rögtönzött énekeket énekelt; ezekben a rögtönzésekben a környezetet festette le, a környező tájat mesélte el. Így teremtette meg misztériumjátékához a díszleteket. Azt is emlegette, hogy elmegy oda. Énekrögtönzéseiben beszélt az ég rétegeiről is, és hívta ezeknek a rétegeknek a szellemeit, hogy jöjjenek el hozzá. Nagyon sokáig kérte, órákon át, míg végre a szellem beköltözött a sámánba. *Akkor a sámán többé nem sámán volt, hanem azzá vált, aki beléhatolt.*” A nanaj sámán viszont, amikor segítő-szellemeit magához hívta, kitátotta a száját, hogy lenyelhesse őket.

A „naplemente után” kifejezésnél álljunk meg egy pillanatra. A révülés és eksztatikus állapot számára általában kedvezőbb napszak az este, a sötétség. Nappal a sámán és a közönséges idegbeteg is gyakran elrejtí arcát, hogy ne zavarja a külvilág látása.

Most lássunk egy eredeti élményleírást az orocs Keonka sámán révüléséről:

„Néhány ruhadarabját levetette, majd feldíszítette magát forgácsokkal és kezébe fogta a dobort. Ünnepelesen hívta a szellemeket. Kérését suttogással kezdte, amely mind hangosabbá vált. Szípotgott, fogát csikorgatta, néha-néha a dobverővel megérintette a parazsastálat. Lába egyre erősebben reszketett, keze mind fürgebben futott végig a dobon. A remegés egész testének rángatózásává erősödött, övének fémdíszítései meg-megzörrentek, ez a zörgés egyre hangosabb lett, végül fülsiketítő csörömpöléssé változott. A szellem beköltözésének pillanatában Keonkán nagy izgalom vett erőt. Görcsösen rángatózott, teste meglepően rugalmas lett... Kígyó módjára vonaglott, arcáról patakokban ömlött a verejték: görcsös mozdulatai később rángatózásokba csaptak át, és végül vad táncra változtak. Mind lejjebb és lejjebb guggolt, azután egyszerre teljes magasságában felemelkedett, és valahányszor különösen nagy erővel kellett a dobra csapnia, felkiáltott: »E-e-e-eh!«... Egy ízben keresztülugrott a parazsastálon, és akkorát csapott a dobra, hogy valamennyien aggódni kezdtünk a hangszer épségéért. Aztán megállt egy helyben, és igen élethűen utánozni kezdte a farkas üvöltését. Azt hittük, hogy erős láz gyötri. Hánykolódott és közben ezt kiáltozta: »A-scse-to-to-to-to-to!«... Keonka megparancsolt valamit szellemének, követelt tőle valamit, és semmiféle ellenvetést nem volt hajlandó meghallgatni.

A szellemidézés hirtelen ért véget. Keonka egy pillanat alatt, egyszerre szabadult meg szellemétől.”

Az érintkezés másik módja a túlvilági „utazás”, ezzel még részletesebben foglalkozunk. Az előbbi jelenséggel szemben ennek az a jellemzője, hogy sámán miután dobolással és egyéb módszerekkel ugyancsak előidézte az eksztatikus állapotot, mély álomba vagy hipnotikus álomhoz hasonló „nem teljes álomba” merül. Vagy e „nem teljes álom” alatt öntudatlanul, vagy felébredése után meséli el, hol járt, mit tapasztalt, kivel beszélt. Előfordul az is, hogy a sámán egyszerre él mindkét formával: először beléhatol a szellem, majd elvezeti lelkét a szellemvilágba.

Elképzelhető-e ezek után, hogy mindez ne szerezzen tiszteletet és tekintélyt a sámánnak, hogy ne féljenek tőle, hogy sajátos képessége ne adjon hatalmat a kezébe?

2. Társadalmi helyzet

A polgári tudomány képviselői évtizedekkel ezelőtt annyira beléfeledkeztek a samanizmus érdekes és izgalmas külső jelenségeibe, és az ezekhez tartozó hiedelemvilágba, hogy nem sok ügyet vetettek a sámán társadalmi helyzetének vizsgálatára. Azok pedig, akik a sámánban romantikusan „Ázsia lelké”-nek megtestesítőjét, vagy a „megszentelt turáni hagyományok hordozóját” látták, valóságos glóriát vontak a sámánok feje köré.

Volt olyan néprajztudós, aki dicshimnusz zengett a sámánok önzetlenségéről, mondván, hogy nem kapnak díjazást tevékenységükért, sőt, a nanaj sámán maga gondoskodik a hozzá érkező emberek és szánkutyáik ellátásáról.

Ez nem így van. Teljesen hazug és értelmetlen dolog a sámánból valamiféle „turáni szentet” faragni.

Természetes, hogy a sámán igyekszik kihasználni különleges helyzetét és az embereknek a természetfölötti erőktől, vagyis az objektív természeti erőktől való félelmét. Személyes tapasztalat: az evenkiknél a szegény családok egy, a gazdagok két-három, sőt négy rénszarvast fizetnek a sámánnak egy-egy révülésért. Az altaji törököknek rendszerint két-három évenként, néha évenként áldozatot kellett bemutatniuk. Ilyenkor fiatal, harmadfű, negyedfű csikókat öltek le. Nyilvánvaló, hogy a feláldozott lovak húsát nem „a szellemek” ették meg. Ezen a szabályos „adón” vagy „párbéren” kívül természetesen az egyes gyógyításokért is kapott ajándékokat a sámán és szelleme. Természeti csapások idején a sámán szintén gazdagon aratott. Ha a család valamelyik tagja megbetegedett, hullott a jószág vagy balsiker üldözte a vadászatot, a sámán utasítására minden esetben állatot kellett áldozni. Ez gyakran az egész gazdaságot felemésztette. Egy megbetegedett altaji török például két év alatt a sámán tanácsára tizenkét szarvasmarhát, huszonöt kád sört, harminc pud gabonát áldozott.

Az altaji török közmondás igen találóan határozza meg a sámán társadalmi helyzetét:

„Megbetegszik az állat: hízik a kutya; megbetegszik az ember: hízik a sámán.”

Az evenkiknél a nemzetség valamennyi tagjának kötelessége volt, hogy a sámánt anyagilag segítse. A legjobb termelőhelyet a sámánnak biztosították. A tavaszi és nyári halászhelyek kiosztásakor a sámánnak juttatták a halban leggazdagabb folyórészt, sőt a halfogó eszközöket is felállították számára. Segítettek neki a rénszarvasok legeltetésében, az őszi behajtásban, télen pedig nagy patás állatokat vadásztak számára. Végül időről időre prémeket ajándékoztak neki.

Ami a társadalmi megbecsülést illeti, a sámánnak mindig megkülönböztetett tisztelet járt, vendégségben ő kapta az ennivaló legjavát. A sámánnak rendszerint nem mondtak ellent, és még háta mögött sem mertek róla elítélően nyilatkozni.

Végül nyilvánvaló - és erről a szibériai népek története tanúskodik -, hogy ez a gazdasági és társadalmi helyzet gyakran politikai hatalmat is juttatott a sámánok kezébe. A szamojédoknál előfordult, hogy a sámán egyidejűleg törzsfő vagy a törzsszövetség vezetője volt. Az eszkimóknál a sámán és a katonai vezető tisztsége egybeesett. Hogy ismét a nyelvet idézzük tanúnak: a sámán neve az eszkimóknál *angakok*, a katonai parancsnoké pedig *angajkok*. A törzsek és nemzetségek élén Mongólia északi erdővidékein sámánok álltak, és a XVII., XVIII. században a burjátokat az oroszok ellen vívott harcaikban sámánok vezették. A Jenyiszej mentén a „balparti” és a „jobbparti” evenkik közötti küzdelmekben a nemzetségek és fegyveres csoportok élén mindkét oldalon sámánok álltak.

Ebből következik az is, hogy a sámánok között állandó volt a vetélkedés és hatalmi villongás. És erről maga a sámáni hitvilág is tanúskodik.

3. Sámánok egymás közt

A sámánok társadalma - tagjainak sajátos alkatát tekintve - különleges társadalom. Azt már az eddigiekből is megállapíthattuk, hogy a sámán magányos ember; vagyis az emberi közösségben különleges helyet foglal el, a többiektől, a „normálisaktól” elkülönül, de nem tud közösséget alkotni a hozzá hasonlókkal sem, mert különlegesen érzékeny idegrendszere, a maga fantasztikus belső világa nem tűri a hasonlót, nem is szólva arról, hogy a sámánok, mint minden ritka és kiváltságokat biztosító mesterség üzői, féltékenyen őrzik egymás előtt mesterségbeli titkaikat.

Azonban e nyilvánvaló következtetéseken túlmenően még egész sor éles különbség van a sámánok között Szibéria-szerte, mégpedig nemben, minőségben és fokozatban is.

Nagy jelentősége van a sámánok közti nemi megoszlásnak. Az egyes népcsoportokon belül szembeszökő a különbség a férfi- és nősámánok arányában, illetve erejében. Ez az eltérés szemmel láthatóan összefüggésben van népcsoportok földrajzi elhelyezkedésével.

Az adatok szerint a lappoknál, nyenyecéknél, csukcsok-nál és az eszkimóknál a sámánok túlnyomó része férfi, és a nősámánok „ereje” elmarad a férfisámánoké mögött. Ezek a népcsoportok mind a 60. szélességtől északra, a tundraövezetben, a magas arktikus vidéken élnek. A magas északon tehát a „sámánbetegség” elsősorban a férfiakat támadja meg.

Más képet látunk azonban a délebbi területeken.

Ezek a területeken feltűnő a sámánság feminin jellege. Nemcsak olyan értelemben, hogy a sámánok között a nők vannak túlsúlyban, mint például az irtisi hantiknál, a szojotoknál, a karagaszoknál (ahol szinte kizárólag nősámánok tevékenykedtek), hanem, úgy is, hogy ezeken a területeken igen gyakori a férfisámán „növő változása”. Sőt, ez előfordul az északibb vidékeken is, például a csukcsoknál, ahol pedig a férfi-sámánság az uralkodó. Az ilyen sámán női ruhát ölt, nőként viselkedik, sőt, rendszerint „férjhez megy” valamelyik hímnemű szellemhez. A növő változott sámánt mindenki nőnek is tekinti, nem mernek csúfolódni vele, mert félnek a szellemférjtől. Ez a jelenség egyfelől a sámáni tisztségnek egykor női jellegére mutat, másrészt félreérthetetlenül utal a sámán-neurózisnak egy további következményére: a homoszexualitásra, amelynek a kiélése is pusztán neurotikus jelegű, mert a homoszexualitás más természetű gyakorlatára nincs adat. Ez a jelenség elsősorban a tajgaövezetben, a szubarktikus területeken gyakori.

Ez az arányeltolódás nyilván összefüggésben van az éghajlati viszonyokkal. A szubarktikus vidékeken még érvényesül a nők nagyobb hajlama a neurózisra, a hisztériára és általában az idegrendszeri elváltozásokra, míg a magas arktikus területeken a súlyos viszonyok általában fokozzák a pszichikai labilitást, nemre való tekintet nélkül.

A nemi különbségen kívül figyelemre méltó a sámánok minőségi különbsége: a „fehér sámán” és a „fekete sámán” ellentéte.

A különbség abban mutatkozik meg, hogy a sámán milyen szellemekkel teremtett kapcsolatot. Ez a különbség elsősorban az altaji törököknél éles. A fehér sámánok a jó istenséghez (*ülgen*), valamint a jó szellemekhez, a fekete sámánok a gonosz istenséghez (*erlik*) és gonosz szellemeikhez folyamodnak. A képzet erősen emlékeztet az iráni dualisztikus felfogásra. A jó és gonosz főistenségeket megkülönböztető hitvilág már igen fejlett. Ezért nem lehetetlen, hogy az altaji törökök és a hasonló hiedelmeket valló többi szibériai nép - akik mind nemzeti társadalomban éltek - fejlettebb társadalomtól kapták ezt a képzetüket. A kétfajta sámán külsőre is különbözik egymástól: a fekete sámán sajátos sötét színű köpenyt visel a szertartás

idején, a fehér sámán viszont fehér báránybőrsapkát tesz a fejére, amelyről három fehér szalag csüng alá.

A karagaszoknál is találkozunk hasonló képzetekkel. A fehér sámánok itt általában féltek a fekete sámánoktól, akiken minden fekete volt: a köpeny, a függők, a fejfedő, sőt még a dob is fekete bőrrel vonták be.

A burjátok fehér sámánjai a „nyugati kánokat”, vagyis a jó szellemeket szolgálták, s „az emberek jóságos közbenjárói”-nak nevezték őket. Lovuk is fehér volt, áldozatuk is fehér ló. Ezzel szemben a fekete sámánok a „keleti kánoknak” szolgáltak, áldozataikat a „fekete ló gazdájának” (*erlen han*) mutatták be, a hiedelem szerint betegségeket okoztak, az emberek lelkét felfalták vagy átadták a gonosz szellemeknek.

Végül fokozati különbségek is elválasztják egymástól a sámánokat. A jakutok szerint vannak „utolsó”, „középső” és „nagy” sámánok. Az „utolsó” sámánok „képességei” nem haladtak túl a közönséges hisztéria és a kezdeti paranoia tüneteinek. Álmokat láttak, ezeket megfajították, néha gyógyítottak is, és el tudták üzni a jelentéktelenebb ártó szellemeket. Dobbal azonban nem sámánkodhattak. A „középső” sámánok közönséges sámánok voltak, a „nagy sámánok” viszont hatalmas erővel rendelkeztek, kéréseiket még maga a „sötétség uralkodója” is meghallgatta. A jakutok földjén egyszerre csupán négy „nagy sámán” élhetett. Ez volt tehát a sámánok „felső rétege”, hogy modern társadalomtudományi kifejezést alkalmazzunk. A karagaszok ezeket a sámánfokozatokat a szellemekre is vonatkoztatták: a sámán fokozata szellemének fokozatától függött. Egyesek a szellemek számában látták a fokozati különbségek okát. „Én kis sámán voltam, mert csak hét szellemem volt, más nagy sámán volt, huszonhét szelleme volt” - mondotta egy karagasz sámán. A szojot sámánok fokozati különbsége énekükben is tükröződött. A nagy sámán így énekelt:

Az ég alatt,
felhők felett
repülök én!

A „középső” sámán éneke:

Felhők alatt
a fák felett
repülök én!

Mert a nagy és a középső sámán révülése alatt „kirepült” a jurtából. A kis sámán viszont mindig a sátorban maradt, és hozzá jöttek el a szellemek.

Ha tehát a szinte természetes súrlódásokon kívül még ennyiféle különbség is szakadékokat mélyített a sámánok közé, elgondolható, milyen örökös ellenségeskedés jellemezte általában a sámánok egymáshoz való viszonyát. A dél- és észak-szibériai török sámánok szava szerint „igyekeztek egymást felfalni”.

A minőségi különbségen (fehér és fekete sámán) kívül nyilvánvaló oka volt az ellenségeskedésnek, hogy a sámánok egy-egy nemzetséghez tartoztak, és ha a nemzetségek között ellentétek törtek ki, ezek elsősorban a nemzetségek sámánjainak acsarkodásában jutottak kifejezésre. Gyakori volt azonban a sámán erkölcsi sérelme, sőt az anyagi kár is, amit egy másik sámán okozott neki. Az evenkik között olyan okai voltak a „sámánháború”-nak, hogy az egyik sámán „gonosz szellemeket küldött” a másik nemzetségre. A szojotok azt mondták, a

sámánok azért igyekeznek megölni „kollégáikat”, hogy megszerezhessék a legyőzött sámán segítőszellemeit, s így erősebbek legyenek.

A sámánviadalkok indoklásában a földi, anyagi okok keverednek fantasztikus, szellemvilágbeli képzetekkel. Gondoljuk csak el: két sámán találkozik, és azon vesznek össze, hogy látták egymást az égigérő vörösfenyőn, amikor az egyik a kilencedik ágon levő fészekben nevelődött, a másik pedig a felső világban járt emberi lelkek kiszabadítására! S a fiatal sámán megöli az öreg sámánt. Aligha láthatták valaha egymást, ellentétük oka pusztán az volt, hogy összekerültek, és két dudás nem fért meg egy csárdában. Az indoklás azonban a sámáni képzeletkörből való, s nem lehetetlen, hogy maguk is elhitték, amit mondtak egymásnak. Ez a jakutok között történt. Akárcsak a másik, prózaibb eset: egy jakut sámán egyszer ellopta a másik sámán szárított hal készletét, s ez lett az oka későbbi gyűlölködésüknek.

A hiúság is nemegyszer volt halálos végű sámánviadalkok okozója. A híres Mongkurdaah jakut sámánt egy viljuji sámán csak azért ölte meg viadalban, mert a helység előljárója kétségbe vonta a viljuji sámánnak azt a képességét, hogy fel tudná „falni” a másik sámánt.

Az is előfordult, hogy több sámán fogott össze egy ellen.

A népi hiedelem sok sámánviaskodásról tud, de ezek mindig *állat alakban történtek*. Az elbeszélések a sámánok állat alakú élet-lelkeinek öklelőzéséről szóltak. Emlékezzünk csak Berceli Jóska történetére!... S most hallgassuk meg a történet jakut változatát:

„Egy este Icsim sámán, amikor vetkőzött, hogy lefeküdjék, azt mondotta háza népének: »Hát, úgy látszik, közeledik az óra, amikor ellenségem, Belüeke Uola végez velem. Emberek, akik az én Napom alatt jártok, amikor viaskodom vele, gyertek és segítsetek, ki mivel tud: jégtörővel, vadászlándzsával. Csak mindig maradjatok mögöttem, semmi szín alatt ne kerüljete elibém.« Ezután lefeküdt, de rögtön bukfencet vetett a földön, és bika módra bögve, kezével túrni kezdte a földet (mint a bika szokta, öklelés előtt). Ebben a pillanatban szarvak nőttek a fején. Szarvaival tovább túrta a földet, gödröt ásott az ajtóküszöb alatt, és ezen a nyíláson át kirohant az udvarra. A háziak szemmel tartották és látták, hogy egyedül - bika módjára -, nagy nyögések közepette öklelőzik láthatatlan ellenfelével. Megrémülve a látottaktól, elrejtőztek. Icsim végül abbahagyta a küzdelmet, bement a jurtába és zokogva így szólt: »Hogy lehet az, hogy ti, bár láttátok, mi történt, hagytátok, hogy az az ördögi fajzat felökleljen?« Kis idő múlva nyaka körben megduzzadt, és nemsokára meg is halt.”

A sőr és a teleut sámánok is rénszarvasbikák módjára viaskodtak egymással. A nagyobb erejű sámán megölte ellenfelének élet-lelkét. Ha ez az „anyaállat” elpusztult, a sámán is meghalt néhány nap múlva.

Amerre csak nézünk ebben a hiedelemvilágban, mindenütt a pásztorkodás, halászat és vadászat képei tűnnek szemünkbe. A jakutoknál a „föld-lelek”, mint már tudjuk, halként él a betegségek vizében; ennek a víznek egész halállománya nem más, mint a sámánok föld-lelkei. A sámán révülésekor a szellemek szabadon bocsátották a betegségek vizének gátja mögül hal alakú föld-lelkét. Ilyenkor az ellenséges sámánok föld-lelkei - a halak - azon igyekeztek, hogy a révületbe esett sámán föld-lelkét beszorítsák az ott felállított három varsába. Ugyan miért és kik állítottak fel ott három varsát? A halásznép képzeletében a felállított varsa éppen úgy hozzátartozik a víz képéhez, mint a természeti feltételek.

A jakut sámánok nagyon vigyáztak „levegő-lelkükre”, mert ennek megsemmisülése a sámán halálát okozta. A hiedelem szerint be szokták zárni jurtájukba ezt a lelküket, hogy ki ne tudjon szökni. A viaskodó sámánoknak megvolt az az előnyük, hogy „levegő-lelküket” nemi szervükbe tudták rejteni.

A sámánviaskodásnak fegyverei is voltak; a szojotoknál köpenyük fémfüggőivel nyilazták egymást. A fémkúpok szolgáltak nyílvesző gyanánt. Ezek ellen különböző „pajzsokat” varrtak köpenyükre. A sámánfegyverek között szerepel ezenkívül az önlövő-íj és a kés.

Mindezeknek alapján bátran mondhatjuk, hogy nem sámán halt meg természetes halállal. Saját idegállapotukon kívül a többi sámán gyűlölködése is állandó életveszedelmet jelentett. Egyes népek egyenesen tagadták, hogy a sámán természetes halállal is meghalhat.

S ha meghalt a sámán?

Meg voltak győződve róla, hogy nem véglegesen halt meg!

4. A sámán halála és temetése

Már eddig is lépten-nyomon hallottunk „sámánösök”-ről, vagyis annyi már bizonyos, hogy a sámán „potenciális szellemjelölt”, akinek lelke majdnem bizonyosan szellemmé, tehát természetfölötti erővé válik halála után. Ám a hiedelmek nemcsak a sámán szellemi továbbélésére, hanem testi feltámadására is vonatkoznak. Mindenféle számos monda él a sámán feltámadásáról.

A jakutok mesélték: „Valamikor élt nálunk egy sámán, akit mindenki csak Állkapocstalannak nevezett. Nevének története a következő: egyszer ez a sámán két-három lovas kíséretében elutazott valahová. Útközben ellovagoltak egy vadász mellett, akit a sámán nem tisztelt meg köszöntésével. A sámán véletlenül éppen ennek a vadásznak a jurtájába tért be pihenni. A hazaérkező vadász, meglátva a kikötött lovakat, azonnal felismerte, hogy az a sámán tért be hozzá, aki megsértette őt. Fiai segítségével megölte a sámánt, testét az ízületek mentén feldarabolta, majd szerteszét szórta. A sámán szellemei azonban összegyűjtötték a csontokat, húsdarabokat, és a megölt sámán csodálatosan feléledt. A vadász másodszor is megölte, teste darabjait megint szétszórta, a sámán azonban megint életre kelt. A vadász harmadszor is elfogta a sámánt; az menekülni akart, behatolt a földbe. Szerencsétlenségére gyökerek közé keveredett, azok fogva tartották, és a vadász így elfogta. Most már nemcsak szétszórta testét, hanem állkapcsát el is égette. A sámán harmadszor is újraéledt, az elhamvasztott állkapocs helyébe azonban egy borjú állkapcsát kellett helyezni. Még sokáig élt, de attól kezdve csak Állkapocstalannak hívták.”

A monda a sámán tiszteletére tanít és arra, hogy közönséges halandó hiába küzd sámán ellen. Ez a tisztelet, amely a sámán személyében a természetfölötti erőknek is szól, megnyilvánul a sámán temetésében. Mindjárt nézzünk is végig egy sámán-temetést, ezúttal a burjátoknál.

Nagy esemény ez. Sok nép gyűlik egybe, a sámánok is összesereglenek. A holttest három napig az aulban (sátorfalu) marad: a sámánok illatos füvekkel füstölik.

Harmadnap indulnak el a tetemmel. Az elhunytat takaróval leterített ló viszi: a fekete sámán takarója kék, a fehér sámáné fehér. A holttestet lovagló helyzetben ültetik a lóra, egy öreg ember ül a háta mögé, az tartja, nehogy leessék.

A sámán nyugvóhelyéül egy berket vagy ligetet választanak ki. Amikor ideérnek, az elhunytat leemelik a lóról, ülő helyzetben egy nemez szőnyegre teszik, majd egy nyílveszőt lőnek ki a visszafelé vezető út irányába. Ezután frissen döntött fenyőhasábokból máglyát hordanak össze. Tetejére egy sor fenyőgally, rá nyeregtakaró és a lovat fedő kék, illetve fehér takaró kerül. Erre fektetik az elhunytat. Feje alá teszik a nyeret, mellé a kantárt, az íjat és nyolc nyílveszőt. A környező fákat teleaggatják: az egyikre borral telt teáskannát, a másikkra borral teli palackot akasztanak, a harmadikra a sámán dobja kerül. A sámánbotot és a fejviseletet néhány egyéb

tárggyal együtt egy ládába teszik, és vasabroncsokkal ezt is felerősítik egy fára. A környező fákra irhákat aggatnak.

Ezután ital- és húsáldozatot mutatnak be, majd meggyújtják a máglyát. Ekkor a halott sámánt szállító ló fején és hátán mély vágást ejtenek, majd az első nyakcsigolyákba irányított késszúrással megölik. A lótetemet vagy ugyancsak elhamvasztják, vagy azonmód otthagyják. Amikor a máglya elhamvadt, a parázsló tüzet eloltják és sietve hazaindulnak.

Senki sem néz vissza, nehogy magával vigye a kíváncsiskodót a sámán. Útközben felveszik a kilőtt nyilat, és elviszik az elhunyt sámán sátrába.

Hanem a temetéssel csak a szertartássorozat első része ért véget. Harmadnap újra összegyűlnek a rokonok és az aul lakói: kost, bort, tejből párolt pálinkát, valamint irhával teleaggatott nyírfát hoznak magukkal. Az állatokat leszúrják, húsukat megfőzik, majd elindulnak a sámán elhamvasztásának a helyére. Minél nagyobb tiszteletben részesül a sámán, annál többen gyűlnek össze az utolsó halotti szertartáson. Miután megérkeztek, a tejből párolt pálinkát és a húst egy nyírfá tövébe teszik, majd vízszintesen elnyújtanak egy nyírfát, amelyre irhákat aggatnak.

Most a legközelebbi rokonok hozzálátnak, hogy összegyűjtsék az elégetett sámán csontjait. Mindig a koponyával kell kezdeniök. A csontokat kék vagy fehér anyagból készült zsákba teszik, aszerint, hogy a halott fekete vagy fehér sámán volt-e. A csontokkal telt zsákot egy doboz alakú mélyedésbe helyezik, egy vastag fenyő törzsében. A nyílás száját fafedővel fedik le, a lehántott kérget újra ráborítják és szögekkel a törzshöz erősítik. A sámán csontjait őrző fát nem szabad kidönteni: aki megtenné, családotul a halál fia.

Az elhamvasztás csak a burjátoknál szokásos, az viszont általános, hogy a sámán tetemét nem a földbe temetik, hanem sajátos „függő koporsóban” helyezik el. Az evenkik a koporsót madarakkal díszített rudakra erősítik, s kerítéssel veszik körül. Ennek a kerítésnek a sarokcölöpeire is famadarat faragnak. A koporsóhoz támasztott két horgas rúdra rókaprémeket akasztanak. Állatjelképeket helyeznek el a függő koporsó környezetében: jávorszarvas- és lóábrázolásokat, kissé távolabb, az erő fái között, egy rúdon néhány rénszarvasagancsot. Az észak-szibériaiaknál általános a függőkoporsó.

A dél-szibériaiak, ha nem is függőkoporsóba, de ugyancsak a föld fölött helyezik el a sámánok tetemét. A szojotok erdőbe temetik a sámánt, és mivel életében mindig a „föld fölött repült”, halála után is a levegőben kell elhelyezni. Erre a célra emelvényt vagy állványt készítenek cédrusfenyőből vagy vörösfenyőből, kb. 150 cm magasat; ezt leborítják lóbőrrel vagy szarvasbőrrel, s erre helyezik a sámán holttestét. Mellé rakják használati tárgyait, például pipáját és dohányzacskóját, térde magasságába csészét hússal, teáskannát, lábához pedig a nyergét. Minden tárgyat megcsonkítanak. A sámán fejénél levő fára akasztják viseletét. A dobót a dobverővel együtt cédrusfenyőre teszik, mert maguk is abból készültek. De mindent vékony ágra függesztenek, hogy hamar leessék és mielőbb elkorhadjon. A dob bőrét kilyukasztják és felhasítják. Erre azért van szükség, nehogy a sámán halála után is használni tudja a dobót, és emberek lelkét fogja el vele. (Ti. betegség idején, amikor az ember valamelyik lelke távol van.)

Ezeket a sámánsírokat nagy tiszteletben tartják, tilos hozzájuk nyúlni. Sok történet szól a kegyetlen büntetésekről, amelyeket a sámánsírok megsértői szenvedtek el.

Ez a tisztelet odáig terjed, hogy egyes népek újra meg újra megújítják sámánjaik sírját. A jakutok ezt a csontok „felemelésének” nevezik. Háromszor kell megismételni ezt a szertartást, három, hét vagy kilenc sámán részvételével. A hagyomány szerint a csontok felemelésének szertartása idején a sámán valamelyik rokonának meg kell halnia. Az elhunytal vérrokon-

ságban álló sámán szarvasmarha- vagy lóáldozatot mutat be. Feltűnő, hogy a harmadik „felemeléskor” a sámán csontjait a földbe temetik.

Egyébként már tudjuk, hogy a sámán tevékenysége halálával egyáltalán nem szűnik meg. S mert a sámánoknak nem eshetik híja, a fő-gazdaszellem az elhunyt sámán jelentkezése után vagy őt, vagy valamelyik másik sámánszellemet (az elhunyt nemzetségéből) elküldi, hogy a középső világban az emberek közül válassza ki az elhunyt meghatározott rokonát sámánnak.

Amint meghalt a sámán, máris gondoskodnak utódjáról a szellemek. A sámán halála után valamelyik rokon hamarosan megbetegszik a „sámánbetegségben”, valakinek egy-kettőre vállalnia kell a sámánhivatást.

A sámán tehát halaszthatatlan szükséglet, a társadalom egy pillanatig sem nélkülözheti. Másfelől viszont nem lehetetlen, hogy ebben a hiedelemben nagy része van a buddhizmus, pontosabban a lámaizmus hatásának.

VIII. A „MESTERSÉG”

1. A sámán és szellemei

A sámán és mágikus ereje nem egyéb, mint a pszichikai labilitásból származó ön- és tömegszuggesztió, az ezekből eredő kényszerképzetek, amelyek őt egy fantasztikus, természetfölötti világ részesévé teszik.

Ezeket a kényszerképzeteket a sámán a maga „szellemei”-nek nevezi. Mesterségében alapvető fontosságúak ezek a képzetbeli lények, hiszen saját és népének hiedelme szerint egész ereje ezekben rejlik. A „segítő-szellemek” vezetik a sámánt a legtávolabbi, közönséges halandó számára megközelíthetetlen helyekre, hogy felkutassa és visszakapja a beteg lelkét, ők űzik ki a betegségeket a betegek közül, ők segítenek elvezetni a halott lelkét a másvilágra, és ők sugalmazzák a feleleteket mindazokra a kérdésekre, amelyekre a sámánnak - a hozzáfordulók kérésére - válaszolnia kell. Szellemei nélkül a sámán erőtlen, az a sámán, aki elveszti szellemeit (vagyis „normális” lesz), megszűnik sámánnak lenni.

A pásztorok és vadászok munkaszervezése nyilatkozik meg abban, hogy a sámánnak nem egy szelleme van. Van egy kiválasztó-szellem, aki a sámánt felszólította hivatása elfogadására, a többiek pedig segítő-szellemek, akiket a kiválasztó-szellem bocsátott a sámán rendelkezésére. A jakut sámánok a maguk *fő-szellemét*, aki kiválasztotta őket, az emegetet, főmlapra vésve a viseletükön hordják. A sámán csak az emeget közvetítésével lát és hall a szertartás alatt. A főszellemen kívül azonban egész sereg segítő-szellem (*keleni*) áll szolgálatára, akiket a sámánkodás idejére hív a jurtájába. Arról, hogy ezeket a szellemeket hogyan képzelik el, beszéljen egy nanaj sámán maga:

„Egyszer, betegségem (sámánbetegség) idején, megjelent nálam egy szellem és így szólt: „Én sámánőseid *ajamija* (szelleme) vagyok. Én tanítottam őket sámánkodni, most téged tanítalak majd!” Három *sevent* (segítőt) adott nekem: a Párduc-, a Medve- és a Tigris-szellemet. Ezek álmomban jöttek hozzám, és megjelennek hívásomra, amikor sámánkodom. Ha valamelyik nem akar megjelenni, az *ajami* kényszeríti, hogy eljöjjön. Sámánkodáskor az *ajami* és a segítő-szellemek bennem ülnek; ha nagyok, ha kicsik, füstként, gőzként hatolnak belém.”

Révülés előtt a sámán füstöléssel kábítja el magát, és eksztatikus állapotában fantasztikus víziókat lát. Éppen ezért a szellemek alakja szerintük igen változatos: állat, ember, madár vagy különleges szörnyalak. Egy másik nanaj sámán ezt mondotta kiválasztó-szellemének alakjáról:

„Kicsi, mindössze félrőf magas, igen szép asszony. Arcra és ruházatra szakaszott olyan, mint a mi asszonyaink. Fekete haja válláig ér, hajfonatai rövidek. Mások azt mesélik, hogy előttük olyan asszonyok jelennek meg, akiknek fél arca fekete, fél arca vörös. Néha öregasszony, néha farkas alakjában jelenik meg. Félelmetes a külseje! Olykor szárnyas tigris alakjában jön el.”

Egy harmadik nanaj sámán így sorolta fel segítő-szellemait: egy veszett kutya, egy veszett róka, egy törpe, egy fejetlen ember és egy fajdkakas.

A sór sámánok segítő-szellemei is rendszerint állatok, a kiválasztó-szellemek viszont hajfonatos, feszes mellű kedves leányalakok. Még fehérhajú lány is van közöttük. A jakut *kelenik* sánta, dadogó, félszemű öregemberek vagy fekete pillangók. A hagyományok, szokások, konvenciók hozzásegítik a sámánt a képzelődéshez, így alakulnak ki ezek a típusok.

A segítő-szellemek a sámán tanácsadói; a sámán minden tevékenységében kikéri tanácsukat. Ha a segítő-szellem nem jelenik meg például gyógyítás előtt, a sámán bizonytalan; ilyenkor nincs meg az önszugesztio biztonsága, és a szugesztív hatás is elmarad. Ezt a sámán a maga nyelvén úgy mondja, hogy „nem tudja, melyik szellemtől jött a betegség, melyik világba kell behatolnia”.

A sámánt oltalmazza is segítő-szellemi. Az ilyen sámánról azt mondják, hogy „a halál nem fog rajta”, egyszerűen nem lehet elpusztítani. A mondák egyik típusa szerint, amellyel már találkoztunk, a sámán gyilkosa akár fel is darabolhatja a sámánt, mégsem tudja megsemmisíteni. Persze a sámán is vigyáz a szellemeire, különösen arra, hogy el ne mulassza táplálni őket. A sámán nemcsak a maga számára, hanem a szellemek számára is eszik-iszik. Talán nem is meglepő, ha eláruljuk, hogy a szellemek nagyon szeretik a pálinkát. Ha nem kapnak elég pálinkát, akkor nem segítik a sámánt. S valóban: józan állapotban nagyon nehéz sámánkodni. (Mi európaiak ezt a segítő-szellemet *Alkohol*nak hívjuk...) Ezt az említett nanaj sámánok egyike kereken ki is mondta:

„Amikor áldozatul hozott ételt eszem, vagy a disznó véréből iszom, akkor azt nem én eszem, nem én iszom, hanem a kiválasztó-szellemem. Segítő-szellemeimet is táplálom, neki azonban csak húst vagy kását szórok szét, és ők maguk szedik fel. Láttál már sámánt a halottak nagy emlékünnepein? Mint *ember*, nem tudna meginni *annyi pálinkát*. Ezt mind a *kiválasztó-szellem* issza meg. A kiválasztó-szellemet és a segítő-szellemet táplálni kell. Ha nem táplálják őket, akkor szitkozódhatnak és panaszkodhatnak: »Segítünk neked, hogy az emberek gyógyítsd, te pedig siralmasam táplálsz bennünket.« Ha panaszkodnak, akkor disznót kell ölni...”

A nanajok egyik nagy sámánja faluról falura járt, hogy a halottak lelkét a túlvilágra vezesse. Ez az ő „monopóliuma” volt. Munkáját megszakítás nélkül végezte, ezért állandóan magánál tartotta kiválasztó-szellemét. A kiválasztó-szellemet pálinkával kellett táplálni, tehát a sámán állandóan részeg volt.

A mi nyelvünkön: izgató- vagy kábítószerrel tartja fenn eksztatikus, izgalmi állapotát. Az ő nyelvükön: táplálja szellemeit.

Persze, az is előfordul, hogy a szellemek táplálása jelképszerű vagy mágikus: az altaji török sámánok áldozati itallal hintették meg szellemeik ábrázolásait.

Ezeknek az ember alakú (antropomorf) és állat alakú (zoomorf) szellemeknek azonban nemcsak önfenntartási szükségleteik vannak; szexuális életet is élnek. A különleges idegállapot szexuális zavarokat is okoz a sámánoknál, miként a „nővé változott” férfi-sámánok esetében láttuk. A képzeletbeli szexuális kielégülés a férfi- és nősámánoknál egyaránt gyakori; természetesen úgy jelenik meg képzeletben, hogy szellemet vesznek feleségül vagy szellemhez mennek férjhez.

A sámán és szelleme közötti nemi kapcsolat Szibéria-szerint megtalálható. A szexuálpatológus esetek egész skáláját vehetjük szemügyre. A nanajoknál szinte természetes a sámánnak ez a furcsán onanikus, öngerjesztő nemi élete.

„A férfisámán kiválasztó szelleme mindig nő, a nősámáné pedig férfi - mondta az előbb idézett nanaj sámán. - Éppen olyanok, mint a férj meg a feleség. Némelyik sámán együtt hál valamennyi segítő-szellemével. Volt egy nagy nősámán, aki férj nélkül élt. Sok segítő-szellem volt, és valamennyivel együtt hált.”

Tökéletesen érthető.

Ez a mi fogalmaink szerint aberráns nemi kielégülés tragédiához is vezethet, vagy legalábbis ahhoz, hogy a sámán közömbös lesz a normális szexuális élet iránt. A sórok fantasztikus féltékenységi drámát beszéltek el, amelyben a feleség maradt alul a láthatatlan vetélytárssal folytatott küzdelemben:

„Az első sámán földi feleségén kívül szellemével is nemi életet élt. Egyszer részegen elárulta, hogy van egy láthatatlan felesége is, akit senkinek sem szabad meglátnia. Felesége kényszerítette, hogy mutassa meg neki. Végül sámánkodni kezdett, hogy meghívja égi feleségét. Sokáig dobolt, révült, majd dobját a fal melletti padkára állította. Felesége kiabálni kezdett: »Hol a másik feleséged? Hazudtad az egészet, semmiféle feleséged nincs rajtam kívül.« A sámán megbotránkozva válaszolta: »Hogyne lenne másik, láthatatlan feleségem! Nélküle milyen sámán lennék? Nézz a dobba!« Az asszony ahelyett, hogy óvatosan belenézett volna, bosszúsan a kezébe kapta. A dobból vakító sugár ragyogott ki, és egy hang hallatszott: »Íme, férjedre féltékeny voltál...« A sámán felesége hirtelen elvágódott és szörnyethalt.”

A sámán és szellemházastársa közti viszony sokszor szinte túlfűtötté válik. Az ember fantáziája általában hatványra emeli vagy megsokszorozza a valóságot: az igazi szerelmek sohasem olyan buják és túlfűtöttek, mint ezek az idegi eredetű erotikus képzelődések. És a sámán saját képzelődéseiben jobban kielégül, mint a normális szerelmi életben, amelyre hovatovább képtelenné válik. Íme, egy teleut sámánének részlete, amelyben a sámán és szellemfelesége, név szerint Ak Csecser, beszélget:

(Ak Csecser, a szellem mondja sámánjának:)

Miután meghallottam jöttödet,
attól a hónaptól fogva
arany tálba tettem az ételt,
férjem, ifjú sámán.
Megérkezésed napjától fogva
ezüst tálba tettem az ételt,
drágalátos fiatal sámán.
A kék asztalnál egymás mellett ülünk,
ezüst tálból esszük eledelünket.
A fehér asztalnál egymás mellett ülünk,
drágalátos férjem, fiatal sámán!
Arany tálból esszük eledelünket,
elrejtőzünk a függöny árnyékába,
enyelgünk majd és tréfálkozunk,
férjem, fiatal sámán!

(A sámán feleli:)

Fiatal feleségem, Ak Csecser,
drágalátos feleségem, Ak Csecser,
felkúszva a sámánfán,
a sámánfa csavarodó rovátkáin,
magasztalva a teliholdat
siettem találkozni véled.
Én drágaságom, Ak Csecserem,
látod, földön élő feleségem
szürkésfekete hajával,

fekete dióbarna arcával, -
ó, ifjú Ak Csecser, te fenti feleség! -
földön lakó feleségem
még arra sem méltó,
hogy vizet hintsen két kezre!

A fordítás nem műfordítás, hanem szó szerinti. S még így is érezni a szenvedélyt és a kétségtelen művészetet. A sámán az ilyen jellegű átélést a paroxizmusig képes fokozni. A szibériaiakra jellemző „imitatív kényszer”, amelynek megszállottját a mandzsú-tunguzok *olonnak* szokták nevezni, a sámánban túlzott méreteket ölt. Így lehetséges, hogy eksztatikus állapotban az egyébként rokkant aggastyán fiatalembereket megszálló ügyességgel és élnkséggel ugrik méteres magasságba súlyos viseletében, vagy égési fájdalmakat képes elviselni, esetleg olyan mutatványokra képes, hogy késeket szúr magába. A sámánhit ezt is a szellemeknek tulajdonítja. „Élénk, mozgékony szellem költözött a sámánba, vagy fájdalmakra érzéketlen szellem szállta meg.” A már említett „nyelveken szólás” magyarázata is az, hogy „idegen törzshöz tartozó szellem költözött a sámánba”.

Így tehát ez az abnormis idegállapot a sámán normális, természetes állapotává válik. Ha a sámán más magatartást erőltet magára, vagy *elfordul szellemeitől*, a szellemek bosszút állnak rajta. Ha abbahagyja a sámánkodást, pusztulás vár rá. A csukcsok szerint a szellem és a sámán közti legkisebb ellentét is a sámán halálát okozza.

Amikor egy megbomlott lelki egyensúly válik egyensúlyállapottá, milyen következményei lehetnek az „egyensúlytalan egyensúly” legkisebb megingásának is!

2. A „segítő”

A szellemeken kívül még sok egyébre is szüksége van a sámánnak. Mielőtt a segédeszközökről beszélnénk, vegyük szemügyre a sámán emberi segédeit. Ezek a „ministránsok” maguk is beavatottak, de nem sámánok, legfeljebb sámánjelöltek.

Egyik fő feladatuk, hogy elősegítsék a sámán révületbe esését. Érdekes adatot találunk a régi lapp sámánszertartások leírásában: ebből kiderül, hogy a sámán segítői nők voltak. A nők ilyen szerepe egyébként már az ókorból is ismeretes; nem lehet tudni milyen rejtett szexuális indokai voltak a lapp sámánnak arra, hogy nőket használjon fel eksztatikus idegállapotának gerjesztésére. Az adatok szerint két ünnepi ruhába öltözött nő háromszor megkerülte a sámánt, miközben kezében baltát tartott.

A nyenyeceknél a sámán segítője „végigministrálja” az egész szertartást. A szertartás megkezdése előtt a dobót melegíti, a sámánnal együtt éneklő a szellemidéző éneket, vezeti a hallgatók kórusát, és megmagyarázza a sámán révületben kiejtett homályos szavait. A jakutoknál ugyancsak a dobót szárítja a segítő, öltözteti a sámánt, a szertartás alatt pedig kiáltásokkal buzdítja.

A mandzsú-tunguzoknál rendszerint nem is egy segítője van a sámánnak. „Minden egyes nanaj sámánnak segítő jár, néha több is. Fiatal legények ezek, akik állandóan kísérik a sámánt, és részt vesznek minden szertartásban. A dobót fel kell hevíteni a sámán számára, éppen ezért sámánkodáskor rendszerint két dobra van szükség, az egyik a sámán kezében van, a másikat ezalatt a sámán segítői a tűz fölé tartják. Mikor a dob megmelegedett, a sámán segítője átadja a sámánnak, és átveszi a sámán kezéből a másik dobót, amelyet ugyancsak megmelegít.”

A keteknél is van segítője minden sámánnak: vagy a fia vagy valamelyik rokon, aki állandóan vele lakik. Itt is egyik fő feladata a dob melegítése. A csukcs sámán segédje afféle „kántor”: válaszolgat a sámánnak, azonkívül átnyújtja neki a szükséges dolgokat.

A sámán segítőjének intézménye általános a szibériai népek körében. A segítő lehet férfi vagy nő, rokon vagy idegen, fiatal vagy öreg. Ez azonban nem foglalkozás, csupán állandó feladat, amelyet „társadalmi munkában”, önkéntesen végeznek.

Nagyobb jelentőségűek a sámán számára mesterségének eszközei: hogy teljes képet kapjunk, vegyük most ezeket szemügyre.

3. Mi minden kell a sámánkodáshoz?

Az eddigiekből már sejthetjük, hogy a sámán eszközeinek igen nagy jelentősége van. A sámánkodáshoz szükséges tárgyak eredeti feladata a hatáskeltés, a szuggesztív hatás fokozása. A sámán megjelenésének különösnek, megdöbbentőnek, esetleg félelmetesnek kell lennie, meg kell mozgatnia közönségének fantáziáját és hozzá kell járulnia a szertartás társadalmi és etnikai funkciójának betöltéséhez. Ez egyébként nem csupán a sámánra jellemző, hanem, a világ valamennyi varázslójára, Afrikában, Óceániában, Dél-Amerikában és másutt. Az álarcok, az állatjelmezek mindenütt a tömegszuggesztió fokozását szolgálják, akárcsak a különböző hangszerek, dobok, kereplők vagy színes zászlók stb. A tömegszuggesztió külsőséges eszközeiért egyébként nem kell Szibériába vagy Afrikába menni: a római egyház tömjénfüstje, miseruhája, színes templomablaka és csengettyűje pontosan azt a célt szolgálja, amit a sámán komor öltözéke, agancsa, dobja és fémcsörgői.

A sámándobról már sok mindent tudunk, de azért nem árt, ha visszatérünk hozzá és még egy pillantást vetünk rá. Mint tudjuk, a körbehajlított fakávának csak az egyik oldalára feszítenek bőrt; a burjátok szerint valamikor kétfenekű volt a sámándob, de a szellem kettévágta, hogy csökkentse a sámánok hatalmát.

A dobok rendszerint ellipszis alakúak. Kerek dobott inkább csak a dél-szibériai törökök és a csukcsok használnak.

A dob bőrét sokféle ábrával díszítik. A török népek díszítő hajlama közismert: valóban, a dél-szibériai török sámándobok ábrázolásai a leggazdagabbak és legváltozatosabbak. Az abakáni törököknél a dob felületét vízszintes sáv választja ketté: a felső mező a „felső világot”, az alsó az „alsó világot” ábrázolja. A „felső világot” ábrázoló mezőben égitesteket láthatunk (nap, hold, csillagok), valamint fákat, madarakat, házi- és vadállatokat: lovat, őzet, szarvast, kecskét, jávorszarvast, azonkívül embereket, akiknek a kezében bot, íj, nyíl, néha dob van. Az „alsó világ” ábrázolásai elsősorban csúszómászók: kígyók, gyíkok, békák, kukacok, piócák, azután állatok: hal, medve, farkas, ló, kutya. Olykor fát és gyalogos, illetve lovas emberalakokat, gyalogos sámánt is festenek az „alsó világba”. Az altaji kizsiknél a dob átmérőjében szétterjesztett karú emberi alak áll. Különböző díszítéseket találunk a nyugati és keleti evenki, ket, szelkup, Bajkál vidéki és csukcs dobokon: különböző változatokban embereket és állatokat, égitesteket és körbefutó sávokat ábrázolnak. A többi szibériai nép sámándobjai általában díszítetlenek.

Ugyancsak változatosak a dobfogantyúk. Legelterjedtebb a kereszt alakú, a függőleges és egyenes botfogantyú. Az obi-ugorokra a Y és X alakú fogantyú jellemző, a csukcsok fogantyúja pedig kinyúlik a káván kívülre.

A dobverő fából vagy agancsból faragott sulyok, amelynek ütőfelületét prémmel vonják be. Van dohánylevél alakú, mosósulyokhoz hasonló, és hosszú, keskeny, lapos pálca. Ezt is szokták ember- vagy állatalakokkal díszíteni, mégpedig akár véséssel, karcolással, akár fém- vagy csonttráttékkal.

Azt is láttuk már, hogy a dobnak kettős feladata van: részben ezzel idézi meg a sámán a szellemeket, részben pedig a dobon mint hátasállaton utazik el hozzájuk. A dobverő ebben az esetben korbács, tehát lovaglószerkesztő. A szojotok énekeiben a dobot a „sámán lovának” nevezik, a dobverőt pedig a „sámán korbácsának”. A szojot sámán szavakkal fordul dobjához, mintha élő állat lenne:

Ó én lovam,
hátas maralszarvasom,
ó, szépséges dobom!
Megsántultál, ó, én szépségem!

A kácsoknál, a szagájoknál és az eveniknél is, ahol a folyók a fő közlekedési utak, a dob nem hátasállat, hanem csónak, a dobverő pedig evező.

A dobverő önálló szerepéről még csak annyit, hogy a szojot sámán jövőmondásra használja fel. Minden jelenlevőhöz odadobja verőjét, annak eséséből tudja meg a jövőt. Prém oldalával lefelé jót jelent, prém oldalával felfelé rosszat.

Azt már tudjuk, miért ennyire fontos sámáneszköz a dob. A hanghatáson kívül azonban a látvány is lényeges eszköze a tömegszuggesztiónak. Éppen ezért valamikor a sámánok minden biztonnal álarcot hordtak, s ennek maradványai megvannak a burjátoknál, eveniknél és a kumandoknál is. Az utóbbiaknál a sámán a lóáldozat bemutatásakor zsírkéreg-álarcot visel. Az álarc azonban a legutóbbi időkben általában eltűnt, szerepét a *fejviselet* vette át.

A sokfajta fejviselet három alaptípusra oszlik: a homlokszalagokra, amelyek abroncsként fogják körül a fejet, a koronákra, amelyeknél az abroncsot a fejtető felett két keresztcsík köti össze, és a sapkára, amelyek az egész fejet befedik.

Az ajnu és az Amur menti sámánok forgácsból készült homlokszalagot viselnek. Ez nem más, mint a homlok köré csavart hosszú faforgács-köteg, amely hosszan lenyúlik a hátgerinc fölé.

A szelkup és ket sámánok keskeny homlokszalagot viselnek, tolldíszítés nélkül. Ez irhából, néha pamutszövetből készül, szélessége kb. 15 cm. Ábrák díszítik: a szelkupoknál madár- és emberalakok, a keteknél a hím és a női nemi szervek ábrázolásai. A szalag alsó széléről rojtok csüngnek.

A karagasz és szojot sámánok fejviselete tollas homlokszalag: a kb. 15 cm széles homlokszalag felső szélébe fülesbagoly, süketfajd, császármadár, daru, vadliba vagy héja tollait dugdossák.

A széles homlokszalag, amely olyan magas, hogy visszahajlik a fejtetőre, sőt lenyúlik a vállig, az altaj-kizsi sámánok jellegzetes fejviselete.

Igen jellemző sámán-fejviselet az *agancsos korona*. A burját, szamojéd és evenki sámánok között nagyon elterjedt. Az egymást keresztező két félabroncs csúcsán van az „agancs”, rendszerint vasból. A madaras korona is fémből készül, azzal a különbséggel, hogy agancs helyett madár díszíti, de az is előfordul - például a mandzsú-tunguzok között -, hogy az agancsos korona agancsáigai között egy madár ül.

Végül szokásosak a főkötők, valamint a süveg, illetve kúp alakú sapkák. A süveg igen elterjedt, az abakáni törökökre és az altaji törökök jó néhány csoportjára egyenesen jellemző. A süvegeket gyakran tollak, sőt egész madarak díszítik.

Az álarc maradványai azok a rojtok, melyek a fejviseletről az arc elé lógnak. Az is szokásban volt, hogy a sámán bekormozza arcát a szertartás idejére. Ebben is van földrajzi megoszlás: a rojt a dél-szibériaiakra, a kormozás az Amur mentiekre jellemző.

Figyelemre méltó a *sámánköpeny* szerepe a szertartásban. Csak a csukcs és a korjak sámánok sámánkodnak úgyszólván meztelenül, egyébként mindenütt szinte kötelező a megfelelő sámánköpeny. Ez már valódi ruhadarab, mégpedig „népviselet”, tehát vidékenként és népcsoportonként számos változatot mutat. A változatok a köpeny anyagára éppen úgy vonatkoznak, mint díszítésére, és kialakításukban a földrajzi körülmények éppen úgy részt vettek, mint a környező népeknek és civilizációknak (kínai, orosz), továbbá a környező vallásoknak (buddhizmus, mohamedanizmus, kereszténység) hatása. A köpeny díszítései mágikus és szimbolikus jellegűek, a fém tartozékok nagyrészt a hanghatás fokozására szolgálnak.

A köpenyek általában állatbőrből vagy pamutszövetből készülnek. Az állatbőrök között leggyakoribb a rénszarvasbőr, de előfordul a jávorszarvas- és a medvebőr is. Egy szelkup sámánnak két köpenye volt: az egyik rénszarvasbika, a másik medve bőrből készült. Az előbbi akkor hordta, ha a „felső világba”, az utóbbit akkor, amikor az „alsó világba” utazott. A szabásmód öt alaptípust mutat; ezek között a fő különbség abban áll, hogy egyetlen bőrből, illetve szövetvégből varrták-e, vagy többből. Az eveniknél úgynevezett „farkat” varrtak a kiszélesedő aljhoz, akárcsak a jakutoknál.

A sámánköpenyek díszítése rendkívül gazdag volt: rajzolt, festett minták, rátétek, kivarrások, függők, csengők, tükrök, szalagok. A sámánköpenyek általában fantasztikus látványt nyújtottak. Sokfelé - így a karagaszoknál és a szojtoknál - a sámánköpenyt az emberi, máshol viszont a rénszarvastest szimbólumaként dolgozták ki. Sőt, olyan köpenyek is voltak, amelyek madarat ábrázoltak. A köpeny motívumai emberi vagy állati testrészeket, és főképpen csontokat jelképeztek. Ez a körülményes és gondos „csontkultusz” nyilván összefüggésben van a „főösszámú csont” hiedelmével, amely a sámánnak mintegy jelvénye és „igazolványa” a szellemvilágban. A karagasz sámánköpeny elején a nyaktól a mellcsont végéig függőleges sáv fut, a „mellcsont”. Jobbra és balra kilenc-kilenc ferdén lefelé hajló csík ágazik ki belőle, a „bordák”. A mellbimbó magasságában egy-egy fehér korongot varrtak ki, az „emlőt”. A köldök magasságában van a „köldök”-korong. A köpeny vállánál a „vállforgót”, az ujjakon a „karcsontot”, végén pedig az „öt ujjat” varrták ki. A köpeny hátán látható kivarrások a „hátgerincet” és a „bordákat” jelképezik. A szojtok ezt még azzal egészítették ki, hogy az „emlőhöz” vörös és fehér szalagot varrtak - az előbbi a „vér”, az utóbbi a „tej” -, a háton pedig fémfüggőkkel ábrázolták a „lapockacsontokat”.

A madárköpenyeknek farkuk volt, a köpeny ujjain szövetszalagok jelezték a szárnyakat, a köpenyen lógó fémfüggők pedig a tollakat. A szelkupok a „szárny” csontjait csontokból készítették. Az evenik ezt a különös totemkultusz-maradványt összefoglalóan meg is magyarázzák:

„Ha a sámán anyaállata madár, a köpeny szabása madárhoz hasonlít, ha anyaállata rén- vagy jávorszarvas, akkor köpenyén agancsok függnek. Ennek megfelelően a sámánköpeny ujjaihoz varrt irharojtok az előbbi esetben tollakat, az utóbbiban pedig az állat szőrét ábrázolják. Az irharojt fölé vaslapot erősítenek; ez vagy szárnycsont, vagy lábcsont.”

Gyakran a sámán kesztyűje és lábbelije is az anyaállat képzetéhez igazodott. A medvemancs-kesztyűn a karmok is rajta maradtak, a lábbelin pedig gyöngyökből madárlábat varrtak ki vagy rénszarvaspatát ábrázoló vaslapot erősítettek rá.

Vannak a köpenyen olyan függők is, amelyek a meggyógyult és hálás betegek ajándékai. Már volt szó a fémkúpokról, amelyek a sámán „nyilai” az ellenséges sámánok ellen.

A díszítések sok csörgő, csengő, fémlemez, a mandzsú-tunguzok és mongolok egy részénél pedig kínai fémtükör egészítette ki. A csörgők, csengők, fémlemez zajkeltő eszközök, amelyekkel a sámán elijeszti ellenségeit, illetve révülés alatt a dob hangját kiegészítve valóságos zenekart intonál, fokozva a tömegszuggesztív hatást.

Végül a sámánkodás tárgyai közé tartozik a sámánfa. A fakomplexus éppen olyan jellemző a samanizmusra, mint az állatkomplexus. A „világfa” központi helye a világképben, az „élgigérő fa” jelentősége a sámán nevelésében, a rovátkolt nyírfák funkciója a sámánavatásban azt jelenti, hogy a fa-képzet végigkíséri a sámánt egész életében és minden tevékenységében.

A sámán jurtájában vagy jurtája előtt, a bejárat mellett rendszerint ott áll a sámánfa.

Egy evenki sámán - az Alsóköves Tunguzka mentén - azt mondta, hogy annak a fának az emlékére, amelynek egyik fészében nevelték a lelkét, minden szertartás előtt felállít sátra mellett egy több keresztbottal ellátott lombos fát. A szelkupoknál általában vörösfenyő vagy nyír a sámánfa, és a sámán szalagokat akaszt rá. A teleutoknál a nemzetség nagy ünnepén a sámán egy tizenhat rovátkás nyírfák előtt végezte szertartását. A fa lépcsőfokai az égrétegeknek feleltek meg.

A sámánfa az általános hiedelem szerint útként szolgál a felső világba. Az említett evenki sámán azt mondta, hogy „a mi hitünk szerint a révülő sámán lelke ezen a fán kúszik fel az istenhez, mert a szertartás alatt ez a fa megnő, és láthatatlanul felér az égig”.

A jelkép tehát „valóságosan” funkcionál mágikus szerepében.

A szelkupok szerint ezen a fán „a szó az istenhez megy”. A teleutoknál a sámán minden alkalommal meg is játssza a felső világba való felkúszást, mert a rovátkákba lépve fel is mászik a fára.

Ezt a képzetet kiegészíti a másik: a fa élete sajátos összefüggésben áll a sámán életével. Általában azt tartják, hogy a sámánfa kivágása a sámán halálát okozza, illetve, ha a sámán meghal, egy éven belül elszárad a fája. A szelkupoknál az úgynevezett „sámáneskü”-ben van nagy szerepe a fának. Ha két sámán között vita támad, hogy melyikük az „erősebb”, akkor sámánesküt rendeznek. A sámánok átadják egymásnak sámánfájukat, apró darabokra tördelik és a vízbe vetik. Közben mindegyik meghatározza a másik életének határidejét, amelynek lejártával az ellenfélnek el kell pusztulnia. Azt tekintik győztesnek, akinek a jóslata teljesedik.

A sámánfa tehát egyesíti magában a „világfa” és az „életfa” sajátosságait: a sámán eszköze és életének jelképe.

Ezeknek az eszközöknek a felhasználásáról már sokat tudunk. Érdekes azonban részletesebben belemélyedni a „sámán technikába”, abba a tevékenységbe, amely bizonyos fajta természeti emberek valamennyi kulturális igényét is kielégítette.

Lássuk tehát a sámánt mint művészt.

4. Drámai játék: a sámán „utazása”

A sámáni szertartás nemcsak gyakorlati gyógyító, jósló vagy áldozó tevékenység, hanem egyszersmind drámai is. Az ember és a világmindenség drámája, amelynek „konfliktusa” az ember és a „természetfölötti” erők között zajlik le.

A szertartás helyéül szolgáló sátor a színház; a tűz körüli tér, ahol a sámán a szellemeket idézi, a színpad; a sátor fala mentén van a körbefutó nézőtér; a meghívott szellemektől megilletődött nemzetségbeliek az áhítatos nézőközönség; a sámán segítője a világosító és a díszletező: majd magasra szítja, majd parázslóvá fojtja a tüzet, amely így mindenféle árnyakat, fantasztikus alakokat vet a jurta falára; a láng közé szórt illatos fűvek nemcsak a díszletet gazdagítják más-más színű, más-más sűrűségű füstjükkel, hanem bódító illatukkal is hozzásegítik a nézőt, hogy mindazt látni vélje, amit a cselekmény megkövetel.

A sámán pedig a színész.

Sőt, nemcsak színész, hanem táncos, énekes és teljes zenekar is. Álomszerű látvány a tűz fényében táncoló alak lobogó szalagjaival, meg-megvillanó tükreivel, miközben csengnek-bongnak, csörögnek, csilingelnek a fémfüggők és a csengők.

És szüntelenül döng, dübörög a dob.

A sámándob hangja nemcsak a sámánt hozza izgalomba, hanem hallgatóságát is. A lovaglás sebességét más és más dobszóval érzékelteti. A hallgatóság szinte látni véli: a ló most lassan baktat, majd futásnak ered, váratlanul megijed valamitől, ismét könnyedén galoppozik, hirtelen vágta csap, szinte látszik a ló úszó sörénye. Már messze száguld, patáinak dobogása szinte visszhangként ér a hallgatók füléhez.

S a dob hangját kíséri a zenekar.

A dob maga is kíséri önmagát: fémfüggői, fémkarikái adják a kíséretet ehhez a különös zengéshez. De ott van kíséretnek a sámánköpeny is: a sámán szertartás közben olyan ritmusban, olyan erővel rántja meg a vállát, hogy a rajta levő fémfüggők a kívánt ütemben, az óhajtott hangerővel csendüljenek össze. S mindehhez széles skálán zeng a sámán eksztázis fűtötte hangja.

Ennek a drámának az az előnye, hogy a képzeletet, ezt a csodálatos vetítógépet kapcsolja be, amely tetszés szerint alakul és felragyogó képeket varázsol a néző elé.

Éppen ezért a bemutatott cselekmény minden színdarabnál magávalragadóbb, hiszen a nézőközönség nem egyszerűen szemléli, hanem mélységesen *hisz* is benne.

Vegyünk részt egy ilyen „előadáson”. A személyes élmény érzékeltetni fogja az ott történeteket. A szertartás a Jeniszej vidéki evenkiknél zajlott le.

A sámánsátor közepén kis máglya ég, a sátorban félhomály borong. A falak mentén csendesen beszélgetve ülnek a nemzetségbeliek. A levegőben érezni lehet, hogy hamarosan valami rendkívüli történik, s ez a nyomasztóan várakozó érzés még fokozza az ideges ingerlékenységet, a misztikus hangulatot.

A sámán a bejáratnál szemben ül. Szikár, ideges arca halvány, hallgat, figyelmes, ingerlékeny, vállait rándítgatja, s enyhén egyik oldalról a másikra hajlong. Arca rángatózik, keze remeg. Jobbra és balra szellemábrázolások hevernek, pisztrángok, szigonyok, behasított és szétfeszített botok. A máglya pisztráng alakú szellemábrázolásokkal van körülakva.

Most jelt ad a sámán. A segítő előveszi a sámán szertartási öltözetét: a köpenyt, a mellkendőt, a lábbelit, a sapkát és a kétujjas kesztyűt. Most fogja a dobot, a tűz fölé tartja, melegíti. A meleg dob jobban szól. Halkan kipróbálja.

Egyre suttogóbb, egyre el-elapadóbb a beszélgetés. A segítő hozzáfog a sámán felöltöztetéséhez. Mikor az öltöztetés befejeződik, a sámán egy kis tutajra ül, amely hal alakú szellem-ábrázolásokkal van tele. A dobot jobb térdére állítja és bal kézzel fogja, jobb kezében a dobverő.

S most ráüt a dob külső felére.

A beszélgetést mintha elvágta volna. A tűz halványabban pislákol, félhomályban szól a dob. A sátor oldalához lapuló nemzetségbeliek szorongva várják a sámán szavait, akárcsak a messze nyugatról jött vendég. Képződésre igen hajlamosan, nagyon fogékonyan, tágra nyitott, izgatott szemekkel bámulják a sámán sötét alakját.

A sámán a dob ütemére jobbra-balra ing és énekbe fog. A szellemeket idézi. Melodikus, belső érzésektől és feszültségtől fűtött a dallam. Egyelőre halkan szól, sejtelmesen. Az evenkik szellemidéző sámánénekei mindig ritmikusak és rímeseek. Szövegük tele van virágos, színes metaforákkal, s újra meg újra visszatérnek a ritmikus refrének.

A sámán elénekli az első strófát, és a jelenlevők karban megismétlik. Ezután a sámán - bizonyos időközökben - a dobra üt, ezzel a hanggal kísérve az elénekelt kétsoros verset, majd a dob üteméhez igazodva a ritmikus refrént énekli, amit a jelenlevők ugyancsak megismételnek. A refrént megint a dob váltja fel, majd az ének második strófája következik.

Miről szól ez az ének?

A rögtönzött énekben a sámán saját segítő-szelleméhez fordul: harcra hívja őket a betegség szellemével szemben. Sorban odafordul segítő-szelleméhez, részletesen leírja őket a hallgatóságnak, alakjukat gazdag hasonlatokkal teszi plasztikussá. Mindegyik segítő-szellem előtt felemlegeti a nemzetségnek tett korábbi szolgálatait és természetfölötti erejének jellemző vonásait. Az ének azt is elmondja, hol van most a szellem, jelenleg mit csinál, szívesen vagy vonakodva tesz-e eleget a sámán felhívásának. Végre arról számol be, hogy a szellem - engedelmeskedve a sámán kívánságának - elhagyta a nemzetségi területét, s elindult a sámánhoz a sátorba.

Az ének ebben a pillanatban elhallgat, a dobolás is fokozatosan halkul, végül csak lágy dobpergés marad belőle.

A jelenlevők lélegzetviasszafojtva várják a szellem megjelenését. A feszült csendet csak egy-egy heves dobütés szakítja meg, majd folytatódik a lágy dobpergés.

A feszült csendben a sámán valóságos artistamutatványt végez: pontosan hallani lehet a „szellemek hangját”. Vadállati hörgés, madarak csipogása, szárnycsapások, süvítések hagyják el a sámán száját, aszerint, hogy ez vagy az a szellem jelent-e meg előtte.

Ez a sámán valóban művésze mesterségének: nem mindegyikük tudja ilyen kiválóan eljátszani szerepét.

Egyszer csak a sámán nagyot ásít - lenyelte a megérkezett szellemet -, majd újra ráüt a dobra. A jelenlevők az idegekre ható élmény hatása alatt elkábulva, ugyancsak félig „transz”-ban ülnek. A sámán most a következő szellemet hívja, a felrezzent nézők pedig ismétlik a sámán szavait.

Így megy ez mindaddig, amíg valamennyi szellem „össze nem gyűlik”.

Mikor a szellemek már mind összegyűltek, megkezdődik a dráma második felvonása.

A sámán kiosztja közöttük a feladatokat: az egyiket azzal bízta meg, hogy a sátrat őrizze, a másikat, hogy őrszem legyen a révülés minden útján, a harmadikat pedig azzal, hogy mellette maradjon további megbízásainak teljesítésére.

A szellemek között az egyik első helyet a *hargi*, a sámán állat alakú élet-lelke foglalja el. A sámán egy sereg szellem védelme alatt útnak indítja a *hargit* az „alsó világba”, hogy ott tudja meg a nemzetségbeli rokon betegségének okát.

Megkezdődik tehát a túlvilági „utazás”.

A dob hangosabban szól, a sámán éneke szenvedélyesebbé válik. A *hargi* a szellemek kíséretében elindul az „alsó világba”, a világfához. Ott találja a *mangit*, a sámán-összszellemek fejét, akitől minden őt érdeklő dolgot megtud. (Előfordul, hogy a mangi erőtlennek mutatkozik a betegség okának megállapítására; ilyenkor a sámánnak a felső világba is el kell „utaznia”, illetve el kell indítania *hargiját*.)

Ami most következik, páratlan élmény.

A *hargi* alsóvilági utazását a sámán olyan elképesztő átéléssel játssza meg, olyan fantasztikus módon énekl el és olyan pompásan alkalmazott kísérőmozdulatokkal, komikus és drámai párbeszédekkel, a szellemek hangjának utánzásával, vad felkiáltásokkal, hörgésekkel, olyan virtuóz dobolással írja le, hogy még a babonától távolállót is megdöbbeníti: színpadra való, kiváló művészi teljesítmény! Az ének üteme állandóan gyorsul, a sámán hangja mind izgatottabbá válik, s a dob mind hangosabban szól. Elérkezik az a pillanat, amikor az ének eléri a feszültség csúcspontját, a nyugtalanság érzékeltetését.

A sámán keze szinte vibrál a dobon, amely úgy tombol, zeng és dübörög, mintha csak a sámán lelkében dúló vihar hangos megjelenítője volna; ez a hang mozdulatlaná bűvöli a hallgatóságot, amely remegve, kitágult szemmel mintha maga is részesévé vált volna a sámán ekstázisának. Néhány fülsiketítő dobütés következik, majd a sámán felugrik helyéről. Ide-oda billeg, félkör alakban a földre hajol, ezután folyamatosan felemelkedik, és a hangok olyan zuhatagát indítja el, hogy úgy tetszik, mintha a sátorkaróktól kezdve a ruhán levő gombokig minden bögne. A sámán - miután a szellemek számára elkiáltotta az utolsó útravalót is - mind erősebben az ekstázis állapotába került; végül a dobot segédje kezébe hajtja, két kezével megkapaszkodik a sátorkarókra erősített szíjakban, s megkezd a sámántáncot.

Ebben a pillanatban ő maga volt a *hargi*, aki a szellemek egész seregének kíséretében teljesítette a sámán akaratát, és száguldott veszedelmes útján. Most a sámánsegéd dobolt. Ő is értett hozzá: kezében hevesen pergett a dob. A hanghatások elérték a csúcspontot. A sátor megtelt vadállati hangokkal, morgással, bőgéssel, vijjogással, üvöltéssel, a sámán ugrált, csengtek, csörögtek, csattogtak rajta a köpeny fémfüggői, majd a sátorpóznákról lecsüngő szíjakon függve keringett a sátorban, mintegy jelképezve szellemeinek rohanását és röptét. A nézőközönség most már az ekstázis hipnotikus hatása alá került: mindenütt elragadtatott arcokat lehetett látni, szinte érzékelhetők voltak a víziók és hallucinációk, a résztvevők önmagukat is a révülés részeseinek érezték.

Végül is a sámán elérte ekstázisának végső fokát, és habzó szájjal a kiterített szőnyegre zuhant.

A sámánsegéd felszította a tüzet és a sámán megmerevedett, élettelen teste fölé hajolt. A sámán, aki ebben a pillanatban a holtak világában levő *hargiját* személyesítette meg, külsőleg halottnak látszott. A sámán segédje, mivel „nyugtalankodott”, hogy a sámán esetleg nem tér vissza a középső világra, igyekezett rábeszélni, hogy térjen vissza az „alsó világból”, igazodjék

annak a tűznek a fényéhez, amelyet ő - a sámánsegéd - a sátorban felszított. A sámán kezdett életjeleket adni: gyenge, alig érzékelhető dadogás hallatszott: a szellemek kevésbé világos hangjai. Ez azt jelentette, hogy a *hargi* és az őt kísérő szellemek visszafordulnak a középső világba. A sámánsegéd fülével a sámán ajkaihoz hajolt és suttogva közölte a jelenlevőkkel mindazt, ami a sámán kijelentése szerint a *hargival* és a szellemeivel történt. A sámán gyenge, alig hallgató suttogása erős mormogásba, összefüggéstelen mondattöredékekbe és vad felkiáltásokba ment át. A segéd elővette a dobot, a tűz felett megmelegítette, majd arra kérte a sámánt (azaz a sámán *hargiját*), hogy ne tévessze el az utat, figyelmesebben nézze a sátor tűzének fényét és gyakrabban füleljen a dob hangjára. Egyre gyorsabban és erősebben dübörgött a segítő kezében a dob, egyre világosabbak és tagoltabbak lettek a sámán felkiáltásai. A sámánt visszahívó dob még hangosabban szólt, ismét az eksztázis kísérőzenéjévé fokozódott.

A sámán felugrott és újból megkezdte a sámántánc-némajátékot, amely most a *harginak* és az azt kísérő szellemeknek a középső világba való visszatérését jelképezte. A sámán tánca mind nyugodtabbá, mozdulatai pedig mind lassúbbakká váltak. Végül is - ütemében állandóan lassulva - a tánc megszakadt. A sámán szíjakon lógva, a dob ütemére egyik oldalról a másikra hajladozott. Azután elrecitálta a jelenlevőknek a *hargi* túlvilági utazását és az eközben átélt kalandokat. Majd megszabadította magát a szíjaktól és leereszkedett a helyére. Átnyújtották neki a dobot s újból felhangzott a sámán éneke. A sámán közölte az ősök szellemének tanácsait, hogy miként kell harcolni a betegség gonosz szellemével; ezután felhagyott a dobolással és szünetet tartott. A jelenlevők közül valaki egy meggyújtott pipát nyújtott át neki. A sápadt és erőtlen sámán mohón szívta egyik pipát a másik után. Ezzel a sámánkodás első része befejeződött.

Miután kipihente magát, újból elővette a dobot és hozzálátott a betegség szellemének „kiűzéséhez”.

Kezdetben arra igyekezett rábírní a szellemet, hogy önként „távozzék” a beteg testéből. A szellem ezt „megtagadta”. A sámán és a szellem között sokáig húzódó szóváltás felfigyelt a sámánt, a perpatvar féktelen dühkitöréssé, kiáltásokká és fenyegetésekké fokozódott, a sámán odavetette segédjének a dobot, felugrott helyéről, kezével ismét a sátorpóznákról lecsüngő szíjakba kapaszkodott és a beteg körül veszett táncba kezdett, így kísérelte meg a betegség szellemének „kiűzését”. Ezután fáradtan és erőtlenül bocsátkozott le a helyére. Kezébe vette a dobot, és újból rázendített egy énekre. Most azt kérdezte meg segítő-szellemétől, hogy ezután mit kell cselekednie.

A *hargi* tanácsára úgy kísérelte meg a betegség kiűzését, hogy a beteg részt különböző állati és madártestrészekkel legyezgette, dörzsölgette. Ilyen állati testrészként összefűzött szarvasszőr, jávorszarvas pofájából való bőr, medvehomlok, vad rénszarvasszarv, torkosborz vagy farkas homlokbőre, sastoll és más hasonló szolgált. De nyilván ezek sem bizonyultak elégségeseknek. Az ingerült sámán mindenféle szemrehányást tett a betegség szellemének, újból leült és felindultan verte a dobot, majd mérsékelte a dobütéseket, fokozatosan nyugodtabb és halkabb dallamra tért át, és segítő-szellemével azon kezdett tanácskozni, hogy mi a további teendő.

A *hargi* tanácsára a sámán most azt javasolta a betegség szellemének, hogy költözzék át az áldozati szarvasba. A sámán és a betegség szelleme között újból hosszas párbeszéd kezdődött, a sámán a szarvas húsának ízét, egyes testrészeit dicsérte, és a beteg testét becsmérelte. A betegség szelleme ellenkező véleményen volt. Végül a sámánnak mégis sikerült „rábeszélni” a betegség szellemét, hogy a váltságdíjat elfogadja.

Az áldozati szarvast a sátorhoz vezették, az áldozati hurkot nyakára vetették, a beteg kézbe vette a szíj végét és húzni kezdte. Abban a pillanatban, amikor a meghúzott szíj megfeszült a szarvas fején, a mellette álló férfiak egyike az áldozatot egy késszúrással megölte. Ez azt jelentette, hogy a betegség szelleme a megfeszített hurkon keresztül átment a szarvasba. A szarvast megnyúzták, írháját felakasztották a felső istenség számára hozott áldozatként. Szívét a sámánnak adták, aki mohón rávetette magát s fogaival beleharapott. A leharapott szívdarabot azután a sámán az egyik szellemábrázolás előre elkészített mélyedésébe köpte, egy fadugóval betömte és kivitte. Közben meghagyta segítő-szellemének, hogy az ilyenformán elfogott betegség-szellemet viszi el az alvilág szakadékába. A betegség szelleme azonban gyakran „becsapta” a sámánt, és a beteg testében „maradt”. Ebben az esetben a sámán a megölt szarvas írháját a beteg alá terítette, a beteg testrészeket bekente a szarvas vérével, és hozzátátozott, hogy a betegség szellemét a vérszaggal csalogassa ki. Alighogy a betegség szelleme „kimászott”, hogy a szarvas vérére megízlelje, a sámán a betegre vetette magát, a beteg testére mázolt vért lenyalta és az egyik szellemábrázolás mélyedésébe (nyílásába) köpte; az „elvitte” a betegség szellemét az alsó világ szakadékába. Néha - a cselekmény körülményeit bonyolultabbá téve - a sámán kijelentette, hogy a betegség szelleme még erre sem megy el. Ilyenkor ingerülten ismét a dobra vetette magát. A sámán kezében rettenetesen szólt a dob, közben szidalmakkal és fenyegetésekkel halmozta el a betegség szellemét. A sámán ezután összegyűjtötte az összes segítő-szellemet. Ezek minden oldalról körülvették az emberben „gyökeret vert” betegség-szellemet, majd a sámán fantasztikus tartalmú, elragadó elbeszélésbe kezdett, amelyben a zoomorf segítő-szellemnek a betegség szellemével folytatott harcát ismertette.

A betegség szelleme a gyomortartalomban rejtőzött. Ilyenkor a legravaszabb sámánszellem - a liba - beledugta orrát a beteg gyomrába, és csőrével megfogta a betegség okozóját. A sámán és szellemei diadalt ültek, és felhangzott a dob örömteli, fülsiketítő hangja. A sámánkodáson résztvevő nemzetségbeliek megkönnyebbülten lélegeztek fel. Az öröm azonban korainak bizonyult; a betegség szelleme kitépte magát a liba csőréből és a jelenlevők közé vetette magát. A borzalom megdermesztette a nemzetség tagjait. A sámán egy másik szelleme, a behasított bot - amely a sámánfát jelképezi - a szökevény útjába állt. A behasított bot elkapta a betegség-szellemet, bepréslte saját - fából való - testébe, és a két fából készült ág oltalma alatt a sámánhoz vitte.

Ezzel megkezdődött a sámánkodás harmadik, legmélyebb benyomást keltő része.

Amint a sámán énekéből és mozdulataiból kitűnt, a betegség befogott szellemét a sámánszellemek szoros gyűrűben körülvették s csúfolták, gúnyolták, szidalmazták, fenyegették. Sőt némely sámánszellem csipkedte, harapdálta, lábánál fogva ráncigálta, le is köpdöste, a legmérgeesebbek pedig még le is vizelték, rá is székeltek. A sátor a dob hangjától, a felkiáltásoktól, a sámán szellemhangokat utánzó vad rikoltozásaitól rengett. A dob hangja a legfelsőbb határig erősödött. A sámán felpattant helyéről, kezeivel megragadta a sátorpóznára függesztett szíjakat, és veszett ütemű, szenvedélyes táncba kezdett. Hátulról, a szíjnál fogva két férfi tartotta. Segédje kezében - néha elfulladt hangok zuhatagában - szólt a dob. A sámán vad kiáltásai, állati hörgései, madárrikoltozásai betöltötték a sátort. Lába alól zsarátnokok, széndarabok röpködtek szanaszét, ezekre azonban ügyet sem vetett senki. A jelenlevők kiáltásokkal segítettek a sámánnak. A sámán és a jelenlevők eksztázisa elérte a legvégső határt: a betegség befogott szellemét a sámán segítő-szellemei az alsó világba vitték, hogy ott a szakadékba taszítsák. Az alsó világ határán a bűvármadár vagy valamelyik másik madárszellem lenyelte a betegséget, és végbélnyílásán keresztül a szakadékba ejtette. A sámán és szellemei azután visszatértek a középső világba, miközben maguk mögött eltorlaszoltak minden alsó világba vezető utat. A középső föld elérése után véget ért a sámántánc. A sámán helyére telepedett, és átadták neki a dobát, amelynek hangjai mellett részletesen elbeszélte a gonosz

szellem kiűzését és a szakadékba juttatását. Ismét szünet következett: a sámán és szellemei pihentek.

A sámánkodás negyedik része a sámánnak és szellemeinek az ellenséges nemzetség sámánján állt bosszút jelképezte. A sámán *hargija* megtudta a sámán összellemeitől, hogy ki küldte a gonosz szellemet a nemzetség tagjába. Minden oldalról felkiáltások, felháborodások, fenyegetések hangzottak az idegen nemzetség gonosz szelleme felé. A nemzetségi sámánszellemek zoomorf szörnyek egész hordáit alkották, és a sámán *hargijának* vezetése alatt „útnak indultak” az ellen a sámán ellen, aki a betegség szellemét rászabadította a nemzetségre.

A sámánkodás utolsó, befejező részét a felső istenségnek szentelték: rénszarvast áldoztak neki. Az áldozati szarvas irháját az áldozóhelyen levő hosszú vörösfenyőre, a sámánfára függesztették fel, húsát pedig a jelenlevők együttesen elfogyasztották. A sámán a felső istenségekhez intézett különleges énekében hálát adott a nemzetség pártfogójának a nyújtott segítségért. Azután különleges táncot mutatott be, amely a felső istenségekhez való utazását jelképezte. A sámán mintha felemelkedett volna a sámánfán a felső világba, és miután elhagyta az eget, a felső világ egyik földjéről a másikra haladva „elment” a felső istenséghez. A beteg lelkét megőrzésre át is adta a sámán az istenségnek. Ez kis fából készült emberalak volt, amit a sámánfa csúcsára erősített. Az istenség a sámán szellemeit bízta meg a beteg lelkének őrzésével. A sámán a földre, a középső világba való visszatérő útját gyors, vidám tánceksztázis formájában ábrázolta. A sámán ezután az áldozati helyhez ment, és az áldozati szarvas irhája mellett helyezkedett el, majd hosszú imádság-rögtönzést adott elő, amely láthatólag keresztény átvétel volt.

Miután a sámán visszatért a sátorba, a jelenlevők kívánságára a dobverő és a szarvaslapocka segítségével jósolni kezdett. A nemzetségbeliek sorjában előhozakodtak kívánságaikkal, a sámán feldobta a dobverőt és annak eséséből megállapította, hogy a kívánság teljesedik-e vagy sem. Ezután elővette az áldozati szarvas lapockáját, izzó szenet tett rá, ráfűjt, majd a csontban keletkezett repedések irányából és jellegéből megállapította, mi vár a nemzetségre.

Meggyógyult-e valóban a beteg ettől a hipnotikus-drámai színjátéktól? Olykor igen, olykor nem. Sokszor, ha meggyógyult is, bizonyára nem ettől gyógyult meg, hanem szervezete enélkül is legyőzte volna a betegséget. A krónikus betegségek hol lappanganak, hol kitörnek; ilyen esetben minden heves kitörést külön betegségnek gondoltak.

Az is kétségtelen azonban, hogy nem egy betegséget, különösen, ha idegi eredetű volt, valóban meggyógyított a sámán hipnotikus tevékenysége, illetve az az autoszugesztíó, amely ennek a drámai játéknak a nyomán kelt. Egyes gyógyhatású növények ismeretén kívül ezeknek a természeti népeknek nem állt rendelkezésükre egyéb gyógyító eszköz, csupán ez a hipnózis, ez az eksztatikus önszugesztíó, amely egyúttal az egész nemzetség ilyen irányú igényeit kielégítette.

Olyan világ volt ez, amelyben a művészet még egy volt a tudománnyal, és valóban része volt az ember mindennapi életének: ha kellett, még gyógyított is.

5. A sámánének

A sámánének a szibériai népek költészetének igen figyelemre méltó része. Az énekek nagy része rögtönzés, tartalmuk a sámánszertartás céljától függ. Alapvető céljuk ugyancsak az önszugesztíó, ezért ritmikusak, refrénjeik ismétlődnek, képek, hasonlataik érzékletesek, kifejezők. Szerkezetükben két állandó részt különböztethetünk meg, amely rendszerint minden sámánénekre jellemző: az invokációt és a refrént.

A sámánének természetéből következik az indulatszavak jelentős funkciója az énekben; figyeljük meg csak egy mandzsu sámánének invokációját:

ko-ho-i-ke-ho - oj-kej-kou
ko-ho-i... valamennyi halott szellemei,
ha én kérlek benneteket,
oj-kej-kou!
dobbal való varázslásomat hallgassák meg!

Vagy a giljokokét:

kua, kua, kua!
Azon a hegyen laknak a nagy farkasok,
kettő jöjjön le hozzám,
egy fehér és egy fekete!

Nemcsak az invokáció tartalmaz indulatszavakat, hanem az állandóan ismétlődő refrén is. Egy karagasz sámánnak, Kokujevnek az avatási éneke így kezdődött, karagasz nyelven:

Tüngür tonam óroj dola berdi óroj
bola cserda óroj dola berdi óroj...

Magyarul:

Dobom gunyám - *óroj!* - már elkészült - *óroj!*
ím e helyen - *óroj!* - már elkészült - *óroj!*
ím e helyre - *óroj!* - jöttem kérni - *óroj!*

És így tovább, hosszú-hosszú strófákon át. Az óroj indulatszónak az a szerepe, hogy állandó ismétlődésével a sámánt eksztatikus állapotba kergesse, illetve, amint ő mondja, „öszökélje a szellemeit”. Vannak hosszabb refrének is, csupa indulatszóból:

oja-hajaj-ha-ojaj-hajaj
ej-hejej-ehej...

Ez is karagasz sámánénekből való. Egy nyenyec sámán csak ezt kurjantgatta:

Je hej! He hej!
Már hallatszík, hogy jönnek,
vidáman nevetve,
hallatszík, hogy jönnek!

Előfordul az is, hogy indulatszó helyett a „jöjj” felszólítás szerepel.

Egy altaji török sámáni szellemidéző ének így kezdődik:

Jöjj ide, ó, ifjú felhő,
a vállamra nehezedve!
Gyertek ide nép s emberek,
Täng-Sari, te, az ég fia,
Ülgön fia, ó, *Kergidei!*

Te, én szemem a nézésre,
te, én kezem a fogásra,
te, én lábam a futásra,
te én patám, ha megbotlom,
jobbom a dobverőt fogja
zúgva, jöjjél a jobbomra!

A felszólítás után a sámán tompa hangon nyögi a szellem választát:

Hé, sámán, itt vagyok!...

Azután a dobot kissé kifelé fordítva megmozdítja, hogy világosan lássák: most fogadta be a dob a szellemet.

A manysi sámán így folytatja a felsőbb hatalomhoz:

Hét isten hegyeiben levő isten,
ősz fejű öregecske!
Tavi tündérrózsa-fülű férfi,
félénk-fekete-kacsa-fülű férfi,
obi tündérrózsa-levél-fülű férfi,
félénk-fekete-kacsa-fülű férfi,
mint félénk fekete kacsa, olyan a te
hangfigyelő füled,
konyítsd (csapd) lefelé!

Egy nyenyec sámán így kezdte énekét:

o, ou!
Herceg, nagyapám,
kérni akarlak:
ne hagyj el engem!

Ismét egy karagasz ének:

Béke veled, légy egészséges, sárga gyermekem!
Légy egészséges, légy egészséges, sárga gyermekem!
Légy egészséges, légy egészséges, őszfejű!
Jóságos nagyapó, köszöntelek!

A nanaj sámán éneke már szinte méltóságosan ünnepélyes:

Az istentől kegyelem kéretik,
az ég felé meghajolunk,
a csillagoktól kegyelem kéretik...

S most még egyszer térjünk vissza az óro refrénes karagasz sámánénekre:

Megmarkolom - *óroj!* - dobom, gúnyám - *óroj!*
révülgetek - *óroj!* - rejtetzgetek - *óroj!*
gazdalelkek - *óroj!* - tanyájukat - *óroj!*
egytől egyig - *óroj!* - végigjárom - *óroj!*
meg nem állok - *óroj!* - hét tengerig - *óroj!*
énekmondó - *óroj!* - leszek, híres - *óroj!*
zeget-zugot - *óroj!* - végigjárván - *óroj!*
révülgetek - *óroj!* - rejtetzgetek - *óroj!*...

Ezeknek a sámánénekeknek a nyelve nagyon ismerős. Ismerős a magyar mondókákból, népi varázsigékből és népdalokból, ismerős a *Kalevalából*, a finnek nagy népi eposzából, amelyben lépten-nyomon ráismerünk ezekre a sámánénekekre. S nem utolsósorban meg kell említenünk, hogy sámánénekek igen erősen hatottak József Attila költészetére is; nem egy költeményében visszhangoznak a valamikori sámánok szavai.

Ennek az ősi kapcsolatnak a felfedezése megrendítő érzés ott a helyszínen, mondhatni, a mi őshazánkban. Nemcsak az obi-ugorok hasonló szavaira gondolunk. A „farkas”-t például a karagaszok is ugyanígy mondják: *kudurugtig!* Mert a *kudurug* farkat jelent, a *-tig* képző pedig pontosan megfelel a mienknek: valamivel ellátott, valamilyenes.

Az emberi kultúra megszakítatlan folyama ez. A mi kultúránk folyamának nem egy forrása van: ha be akarjuk járni ezeket a forrásokat, el kell mennünk az ősi sumér városok romjaihoz, Athénbe, Rómába vagy a végtelen szláv síkságokra.

S el kell mennünk Szibériába is.

Igen, el kellett mennünk és fel kellett jegyeznünk ezeket az ősi rokon-énekeket, mert már nem sokáig él az emlékü. Szibéria sok évezredes éjszakáját is beragyogja most már a természet és a társadalmi rabság nyűgeitől egyaránt felszabadult ember napja: a világosság és az értelem.

IX. A SAMANIZMUS TÖRTÉNELME

1. Már a bronzkorban is...

Most már föltehetjük a kérdést a történelemnek is: milyen múltra tekint vissza a samanizmus?

Engedje meg az olvasó, hogy e sorok írója ezúttal ismét személyes élménnyel lepje meg. Felejtethetlen élmény volt, amikor erre választ kaptam a történelemtől. Egy expedíció alkalmával találtam rá, az Okának, ennek a rohanó, tajtékzó szibériai folyónak a partján.

Tizenöt-húsz méter magas sziklafal peremén álltunk, alattunk a tajtékzó Oka. Ezen a helyen ősi emberi településnek kellett lennie, hiszen vadászat számára igen alkalmas: az idekergetett állatok az Oka sziklás medrébe vetették magukat, és lejjebb könnyűszerrel ki lehetett fogni őket.

Ezt a meredek falat ősi sziklarajzok díszítik. Nyilvánvaló, hogy a vidék őslakója a varázslás eszközeivel is biztosítani akarta a bő vadászzsákmányt, s ennek érdekében különféle rajzokat vésett, festett a sima bazaltra.

Nyaktörő mászás után, a vízben gázolva akadtam rá az első sziklarajzra: szarvast ábrázolt. Az őskori művész mintegy két centiméter széles és két-három milliméter mélyen kivésett sávval húzta meg a körvonalakat, és sötétvörös festékekkel színezte. Amint tovább nyomultam előre a hol derékig, hol mellig csapó folyóban, sorra tárultak fel a rajzok: vágató rénszarvas, legelő jávorszarvas, kecses nyakú hatyú.

Mind-mind a vadászsikert elősegítő, mágikus rajzok: az óhajtott zsákmány „jelkei” vagy „szellemgazdái”. Az ősi hit szerint, ahol ezek jelen vannak, ott meg kell jelenniük maguknak az állatoknak is.

Egyszer azután, az állatképmásokon túl, mintegy tíz méter magasan fölöttünk a falon, egy körfélén akadt meg a szemem.

Napkorong volna csupán?

Beljebb nyomulok a folyó közepe felé, hogy jobban rálássak a vörös karikára.

Ez bizony nem napkorong! Kissé emlékeztet a fogaskerékre.

Újabb nyaktörő sziklamászás következett. Jó negyedóra hosszat tartott ez a tízméteres viaskodás a sziklával, míg végre szemtől szembe, közvetlenül előttem láttam a korongot. Csaknem kétarasznyi karika volt, benne apróbb körök, meg igen sok vonalka. Láttam már ezeket a motívumokat.

Sámándobokon láttam!

Semmi kétség: a sziklarajz sámándobot ábrázol. Leginkább az ősszibériai, ket sámánok festett dobjaival tart rokonságot. S mint később Okladnyikov szovjet régészprofesszorral - aki ugyanennek az expedíciónak a vezetője volt - megállapítottuk, a legrégebb sámándob, amelynek emléke fennmaradt, mert a rajzok stílusából megállapítható, hogy bronzkori emberek keze munkái.

Másnap ismét felmáshoztam, és pontosan lemásoltam a rajzot.

Megszámoltam a két kör közötti keresztvonalkákat. Jobbról is hét, balról is hét, s a kör alján fölfelé, lefelé egyaránt hét-hét vonal sorakozott egymás mellett. A dob szélén kör fut körben, fent jobbra a hold, alatta a nap rajza. A napkorongból, egymástól egyenlő távolságra, négy enyhén ívelt sugár nyúlik ki, akárcsak a mai ket sámándobok rajzain. A nap felső pontjáról hasonló sugár nyúlik befelé is. A két égitest rajzától balra egy függőleges vonal: az evenki dobok tanúságai szerint a „szellemek útja”. Ugyanaz lehetett a jelentése a jobb és bal oldalon, valamint a dob alján - de még a dob külső vonalán belül - sorakozó hét-hét vonalnak is. A dob alatt levő hét vonal viszont az altaji és a nyugat-szajáni török dobokat jellemző szalagokat, bőrszíjakat jelentheti.

Ugyanekkor Okladnyikov professzor még magasabban, csaknem a sziklafal felső szélén szarvasagancsos emberi alak ábrázolását fedezte fel.

Mi más lehet ez, mint sámán?

Bronzkori sámán!

Milyen messze van térben az Oka partjától a Duna - Tisza mente, s milyen mérhetetlen távol van időben a bronzkor napjainktól! A kultúra némely jelensége mégis egybefogja ezeket a távolságokat. Mert ugyanaz az agancs díszíti e sziklafalon meghúzódó emberalak fejét, mint a magyar néphit lucaszékről meglesett boszorkányáét. Boszorkányaink az agancsos fejviseletet a honfoglaló magyar táltosoktól örökölték, s e táltosok ma élő „kollégái”, a szibériai sámánok, a legutóbbi időkig hordták.

2. A sámán mint biztosító szelep

Mármost természetszerűleg felvetődik a kérdés: hogyan alakult a samanizmus és alakult-e egyáltalán? Ha már a bronzkorban is folyt sámántevékenység, ugyanolyan volt-e, mint az utolsó évszázadokban?

Nyilvánvaló, hogy a samanizmus sem maradt változatlan az évezredek alatt, mint ahogyan semmi sem kerüli el az állandó átalakulást és fejlődést. Ma is nyomon követhető a fejlődésnek bizonyos vonala, hiszen az egyes népcsoportok a samanizmus történetének különböző fázisait őrizték meg. A korjások samanizmusában még nyomát leljük annak a legkezdetibb formának, amelyben a sámánkodás még nem külön foglalkozás, a nemzetségnek minden tagja sámánkodhat, és a révülőnek nincs sajátos viselete. A nemzetségi társadalomban az általános lélekhit, az animizmus is összetettebb, bonyolultabb, tehát már a samanizmus is „fejlettebb”, összetettebb formában jelentkezik, kidolgozottabb szertartásokkal, sajátos viselettel és eszközökkel. Ezt a formát találjuk az obi-ugorok, szamojédek és mandzsu-tunguzok körében. A további fejlődés során, kivált, amikor különböző egyéb hatások is érik, a samanizmus még bonyolultabbá válik: megjelennek a legfőbb istenségről vallott nézetek, a sámánszertartásba bevonulnak az imádságok és áldozatok, és kivirágzik az úgynevezett dualizmus (amelynek Ázsiában a régi iráni vallás a fő képviselője): a világ a legfőbb jó istenség és a legfőbb gonosz istenség harcának színtere. Így alakul ki a fekete és a fehér sámánság. Ezek a vonások elsősorban a szibériai törökök és mongolok samanizmusát jellemezték.

A samanizmus alakulásának kérdése részleteiben még a tudomány megoldatlan kérdései közé tartozik. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy kezdetleges fokon minden családnak volt külön sámándobja, és a család bármelyik tagja sámánkodhatott. Ennek erős maradványai éltek a korjásoknál, sőt a csukcsoknál is. Az őszi szarvasvágás ünnepén a csukcs család minden tagjának - a gyermekeknek is - joga, sőt, kötelessége volt, hogy ének és kiáltás kíséretében doboljon. Mindenki igyekezett, ha jelképesen is, érintkezni a szellemekkel. Ha vissza-

emlékezünk a karagasz dobavátásra, rájövünk, hogy a sorban-dobolás is a közös sámánkodás emléke.

De hogyan alakult ki az egyéni sámán intézménye?

Némely családtag bizonyára fogékonyabb volt az ilyenfajta eksztatikus állapotok iránt, mint a többiek, és ezekből lettek a család, majd később a nemzetség sámánjai.

Ennek okát is feltehetjük. Gondoljuk csak el: milyen veszélyekkel járt az egész közösségre nézve a közös sámánkodás. A szibériai labilis pszichikai alkat, a sajátos neurotikus állapot, amely már kifejtett idegrohamokban nyilvánul meg, pusztító hatású lehet, ha a termelésre, a közös létfenntartásra gondolunk. Minden bizonnyal ösztönösen felvetődött annak szükségessége, hogy az általános neurózist és a termelés dezorganizálásával járó pszichózisokat szabályozzák és levezessék. Az első sámánok igazi kiválasztó szelleme maga a társadalom, a család, a nemzetség volt: a sámán, mint villámhárító vagy biztosító szelep, mintegy levette a megrázó ideggörcsök terhét a közösségről, amely az ő idegrohamának passzív szemlélésében vezette le a maga ideg feszültségét és „élte ki” ilyen irányú hajlamait.

A sámán tehát - általános „varázsló” feladataival együtt - a szibériai emberi közösségek biztosító szelepe volt az egész közösséget hatalmába kerítő és zavaró pszichózisok ellen.

Azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy a közös sámánkodásból kiemelkedő első „műkedvelő sámánok” nők voltak. „A nő fogékonyabb idegzete révén hajlamosabb a sámánkodásra” - jegyezte fel a csukcs sámánhit egyik kitűnő ismerője. Emellett utalnunk kell a kezdeti társadalmak matriarchális berendezkedésére, amelyben a család irányítója a nő volt. A csukcs szólás mindenesetre értékes útbaigazítást ad: „Az asszony született sámán.” Egy öreg eszkimó a vadászat főszereplőinek az asszonyokat tartja, akik otthon, olajmécsük mellett ülve varázslással „a partra csalogatják” a zsákmányt, hogy a férfi elejthesse.

Nyilvánvalóan ez a történelmi alapja annak, hogy sok sámán igyekszik „nővé változni”. Van, amikor ez csak formális: a sámán női viseletet ölt, de megtartja férfifoglalkozásait, például vadászik, rénszarvast legeltet, viselkedése minden tekintetben, szexuálisan és társadalmilag is férfias. Van, amikor női neveket vesz fel, mint például az egyik csukcs férfisámán, aki *Irgitkinenek*, vagy „Hosszúkörmű nő”-nek nevezte magát. Komolyabb foka ennek az átváltozásnak, amikor a sámán tilosnak tartja maga számára a férfifoglalkozásokat és a hadviselést. Végül általános volt a teljes nemcsere, amikor a sámán egész valójában „nővé vált”, férjhez ment, női munkát végzett, sőt sokszor hímnemű szellemhez ment férjhez. Ebben az esetben szexuálpatológiai esettel állunk szemben, miként már utaltunk is erre. Meglehet, hogy a társadalom bizonyos fejlődési fokán, tehát a kezdeti állapotban és a „nősámánkodáshoz” közel, a sámánkodásra elsősorban a neurotikus eredetű homoszexualitásra és szexuális aberrációkra hajlamos férfiak jelentkeznek, illetve látszanak alkalmasnak.

A fejlettebb nemzetségi társadalmakban, amelyekben az anyajog minden maradványa elenyészett, a sokszor katonai és egyéb vezető pozíciót is nyújtó sámáni tisztség általában a férfiak kezébe ment át, bár, mint láttuk, egyes dél-szibériai népek sámánjai többségükben nők voltak, mint például a karagaszokéi.

Egyébként azok a jakut képzetek, amelyek szerint a sámánok nemre való tekintet nélkül „szülnek”, szintén arra mutat, hogy eleinte a sámánok többségükben nők voltak.

Világos tehát: a társadalomnak saját pszichikai viharaival szemben való önvédelme megteremtette a sámán intézményét; a sámán eredetileg a hisztériára és egyéb neurózisokra hajlamosabb nő; később, mielőtt a sámánság hatalommal járt, a tisztség általában a férfiak kezébe csúszott.

3. A mai Szibéria

Ebben a könyvben sokszor szerepel a jelen idő.

S mégis azt kell mondanunk, hogy mindaz, amit itt olvashattunk, már a múlté. Akkor is a múlté, ha itt-ott alkalomszerűen még feléleszthető, ha itt-ott még élnek olyanok, akik évtizedekkel ezelőtt aktív sámánok voltak, és most is emlékeznek mesterségükre.

A mai Szibéria többé nem az a könyörtelen, borzalmakkal teli föld, amelynek a történelem folyamán ismerték; többé nem a cárok vesztőhelye, ahová lassú halállal halni küldték a száműzötteket, hogy olyan hóhéroknak adják át, mint a gyilkos sarki hideg, a skorbut, az örületbe kergető magány.

A mai Szibériát modern vasútvonalak szelik át, s ezeket a vasutakat azok irányítják, vezetik, akik nemrég még sámánjaikat küldték ki dobolni, hogy a szellemektől megtudják, mit akarnak legelőiken a vasútépítők. A magasban nem szellemek és sámánlelkek repülnek a „felső világba”, hanem lökhajtásos repülőgépek zúgnak; az egykori lakatlan pusztaságokon termékeny földek terülnek el, és roppant erőművek termelik az energiát, a modern „jó szellemeket”, a tegnapi pásztor és halász szolgálatára. A szűzföldek ma már sok millió tonna gabonát teremnek, és a gyáróriások technikusokat és mérnököket faragnak a vadászok fiaiból és unokaiból.

Szovjet-Szibéria, a szocialista Szibéria az építkezések földje. Aki ma Szibériában jár, mindenfelé hatalmas gépeket és lelkes embercsoportokat lát a tajga rengetegeiben: gépkocsivezetők magától értődő természetességgel mutogatják, hol lesznek a jövőendő városok.

Ezek a „jósok” nem sámánok. Ők nem a „szellemeket” kérdezték meg, mi lesz holnap, hanem maguk tervezik és terveiket maguk is hajtják végre.

Ebben a Szibériában már nem probléma a féléves éjszaka, sem a fél esztendeig tartó éjféli nap. Irkutszk, Krasznojarszk, Minuszinszk és a többi nagyváros neonfényei beragyogják és nappallá varázsolják a szibériai éjszakát.

A rénszarvastenyésztők gépkocsira és traktorra ülnek; akárhogy verheti dobját, jó táltoslovát a sámán, bizony lemarad a lökhajtásos repülőgép mögött.

S valóság lett a „felső világbeli” utazás is: Szibéria földje fölött repült el az az ember, aki valóban járt a „felső világban”, de táltoslova a rakétameghajtású űrhajó volt.

Szibéria megváltozott, és szinte óráról órára változik tovább.

4. S a tegnapi sámánok?...

Ilyen körülmények között vajon mi lett a sámánokkal?

Mert a feltételek, amelyek sámánná tették őket, részben ma is fennállnak: a szibériai etnikus alkat, idegrendszerük és pszichikai adottságaik. Ám a külső körülmények megváltozása ezeket a feltételeket is befolyásolja. Ha a természetnek való kiszolgáltatottság megszűnik, ha nincs többé örökös nyugtalanító meglepetés, ha megszűnik a vándorlás, nyilvánvaló, hogy módosul az egyesek által „sarki hisztériának” nevezett neurotikus tünet is. Ma azonban még élnek a tegnapi sámánok, és élnek fiaik, leányaik.

Ők megvannak, csak a „szellemek” változtak meg.

A sámánok ebben a modern, vasútvonalas, neonfényes, repülőgépzúgásos, filmszínházas, kultúrházak környezetben másképpen festenek. Sikerült megismernem néhány volt sámánt. A burját Hadi magabazárkózó ember. Ideggyenge. Gyakran gyötrik hallucinációk. A beltir Csibadájev egzaltált, embergyűlölő. Csibadjakov első látásra lelkibeteg. A szagáj Kizlaszov testileg sem egészséges, állandó fejfájás gyöttri. Amíg nála laktam, naponta kellett vizes ronggyal borogatni a homlokát. Borgajakov idegbeteg. A szája tátva, nyelve kilóg és idegesen mozog, mint a kutyáé. A karagasz Kokujev hallgató, az emberektől visszavonuló. Koncentráló készsége hiányos. Minden holdtöltekor a fejét fájdtja. Bolhojev szellemileg feltétlenül fogyatékos, testileg is beteg. A nála töltött néhány nap alatt is igen gyakran eredt el az orra vére. A szojot Ak Nitka embergyűlölő. Szaldzsak Szüzükpen rángógörcsben szenvedő idegbeteg. Családja is beteg: unokahúga csendes örült.

Nagyrészt tehát idegbeteg emberek, s ezek a rendellenességek minden bizonnyal öröklődők.

Az idegbetegségen túl azonban vannak a sámánoknak olyan tulajdonságaik is, amelyek bizonyos adottságoknak különösen fejlett fokai. Így például az öreg Hadi messze szárnyaló, csengő baritonhangon énekelt, a nyelvlógató Borgojakov kiváló táncos volt, Bolhojev a legigényesebb színészi alakításban részletetett, Kizlaszov lenyűgöző ereje alól magam sem tudtam szabadulni.

Sohasem felejttem el azt a néhány éjszakát Kizlaszov jurtájában. Milyen költőien beszélt a tűzben pattogó nyírfák, cédrusfenyőhasábok lángjának táncáról, milyen gazdag képzeletről tanúskodtak a falon rezgő árnyékokról elejtett szavai! Milyen magávalragadóan mesélt Kokujev tajgai utunkon a vörös és fekete forrásokról, patakokról, teliholdról és napfelkeltéről, a harmatcseppeken játszó napsugárőről!

A szárnyaló képzelet, a szuggesztív előadásmód, a fejlett esztétikai érzék mindig is emelte a sámán rangját.

A sámán a maga környezetében sámán és egyúttal művész, de a „révülések”, a kimerítő szertartások hosszú sora után nem marad belőle más, csak egy idegroncs. De mi történik az ilyen „sámántehtségű” emberrel más körülmények között?

Nos, a „sámánnemzetségek” ivadékait a mai Szibériában más „szellemek” hívják el és választják ki.

Irkutskban találkoztam egy nyelvésznővel, aki a burját és mongol nyelvet és költészetet kutatta: Saraksinovának hívták. Maga is burját volt, és burjátok között akadtam rá Saraksin sámán nevére: a kiváló nyelvész ennek a Saraksin sámánnak az unokája volt.

Kizilben az ottani színház egyik neves színészevel találkoztam, Kököllal, akinek anyja híres sámán volt. Kökölt is elhívták a „szellemek”... Ezek a szellemek azonban a szocialista kultúra szellemei voltak. Kököl „összellemét” Sztanyiszlavszkijnek hívják. Ő már nem „betegedett bele” a hívásba. Tehetségével pedig nem babonát és sötétséget, hanem kultúrát és világosságot terjeszt.

Így lesznek a sámánok utódaiból tudósok, költők, színészek, nagy művészek - ha tehetséges emberek. Ha pedig terheltséggel és idegbetegséggel jönnek a világra, a modern orvostudomány meggyógyítja őket. De nem „síppal, dobbal, nádi hegedűvel”.

A samanizmus emléke pedig megmarad a késő unokák számára, hogy lássák, mennyi gyötrelme és mennyi küszködés szegélyezte az ember útját, amíg végleg elűzte a „gonosz szellemeket”.

Mert el fogja űzni. Nemcsak Szibériából - az egész emberlakta világból.

UTÓSZÓ

A magyar tudománynak kevés olyan odaadó, önfeláldozó munkása volt, mint Diószegi Vilmos. Rövid élete példája az elhivatott tudósnek, akinek életcélja a tudomány előbbrevitele. Eredményeinek jelentősége, munkáinak tudománytörténeti hatása ma még le nem mérhető. Az utána maradt hatalmas anyag, könyvek, tanulmányok, forrásgyűjtemények méltatása a szakemberek dolga. Az alábbi pár oldalon mint tanú szeretném felidézni nem távolodó, élő, kedves alakját.

*

1923. május 2-án született Budapesten. Édesapja műszaki rajzoló volt, édesanyja otthon nevelte két gyermekét, fiát és nála hét évvel fiatalabb lányát. A két világháború közötti gazdasági helyzetet, mint annyi kis fizetésű tisztviselő család, ők is megérezték; Diószegi gyermekevei alatt a család anyagi helyzete nem volt könnyű.

Ahogy ő is emlékezett rá, s ahogy családtagjai is mondták, igen élénk fantáziájú kisgyermek volt. Szerette a mesét, külön álmvilágot épített ki magának, saját maga által kitalált történetekkel, szereplőkkel, helyszínnel, ennek folytatásaképpen pajtásaival később legkedvesebb játéka a kalandos történetek, indiáncsaták eljátszása volt. Bár kinézetre rendkívül egészségesnek látszott, gyermekkorában sokat betegeskedett. A gyakori betegségek alatti szobafogság hosszú, tétlen napjai rendkívül fájdalmas emlékként maradtak meg benne, ilyenkor képzeletéhez menekült. Szülei sokat aggódtak egészsége miatt, amelyet csak egy hosszabb, nyelvtanulással egybekötött ausztriai nyaralás hozott helyre. Megerősödése után osztálytársai szerint is a gimnáziumban a legjobb tornászok, atléták közé került, kitűnően korcsolyázott. A mozgás, a sport iránti szeretete élete végéig megmaradt.

Korán kezdett el olvasni. Mint kisfiú, a meséskönyvek után elsősorban kalandos történeteket (Verne, Cooper, May). Hogy pontosan mikor kezdett el érdeklődni - gyermeki korának megfelelő szinten - a magyar történelem, a magyar „ösvallás” iránt, azt ő maga mondja el *Sámánok nyomában Szibéria földjén* című útleírásában. A kisfiút, aki akkor 7-8 éves lehetett, édesapja névnap ajándékként elvitte az „Angolparkba”, ahol a látványosságok mellett Feszty Árpád híres Kőrkepét is megtekintették. Az apai magyarázat nyomán megelevenedett a magyarok bejövetele, a fehér lovat áldozó táltos. Ez a teátrális, történetietlen kép örök nyomot hagyott a fogékony gyermeki lélekben. Mikor erről a gyermekkori emlékről beszélt, azt is elmondta, ekkor tudatosult először benne, hogy ő magyar, vagyis egy olyan néphez tartozik, amelynek a múltja, a látott kép alapján, izgalmas, titokzatos, nem mindennapi. Gyermeki büszkeség töltötte el. Ugyancsak a már említett útleírásban írja, hogy az elemi iskolában büntetést kapott a tanítótól, mert óra alatt verset költött a pogány magyarokról. Később kamasz korában, természetesen ő is írt verseket, éppen olyan naivakat és botladozóakat, mint kortársai, de a szerelmes és filozofikus versek között szép számmal olyanok is vannak, amelyekben - leginkább Adyt próbálva utánozni - a magyarokkal, az elődökkel, a misztikus régi hittel foglalkozik. Bár ezek az érzelmek, ha megváltozott formában is, élete végéig meghatározták, nem volt elfogult a magyarsággal szemben, nem volt nacionalista, nem volt részrehajló. Sőt. Mint néprajzkutató, éppen a magyar hitvilág romantikus, tudománytalan, misztikus irányzatait, a „büszke” kelet mítoszát oszlatta el szigorúan tudományos alapokon álló munkáival. Mint ember nemcsak a magyar, hanem a zipszer őseit is emlegette, kiktől - úgy vélte - rendkívüli szorgalmát, a tudományos munkánál oly fontos lelkiismeretességet örökölte.

Diószegi Vilmos a gimnáziumban nem volt jó tanuló. Ha középiskolai bizonyítványát nézzük, ma annak alapján aligha kerülhetne be az egyetemre, csakúgy, mint más jeles tudósaink sem. Ám ennek nem képességeinek hiányos volta, vagy kevés szorgalma volt az oka, hanem az,

hogy érdeklődése igen korán szakosodott. A gimnáziumi évek alatt, titokban, szüleit sem tájékoztatva, elkezdett japánul, törökül tanulni. Már érettségi előtt próbált tájékozódni a magyar hitvilágra vonatkozó fontosabb művekről, s amennyiben tudta, megszerezte és elolvasta ezeket, csakúgy, mint a híres útleírásokat, a felfedezők életrajzeit, elsősorban Kőrösi Csoma Sándorról olvasott el mindent, ami csak a keze ügyébe akadt. A történelemórákon is kitűnt különleges érdeklődésével, s érettségi vizsgáján, szerencsés véletlen folytán, az elnök Németh Gyula professzor, a turkológia neves kutatója előtt csillogtathatta meg ismereteit a nomádok életformájáról, kultúrájáról, harci-stratégiájáról. Ez a felelet a professzorban maradandó nyomokat hagyott. Tanárai természetesen különbözőképpen vélekedtek róla. Volt, aki álmodó, figyelmetlen diákot látott benne, de voltak olyanok is, akik megérezték benne az elhivatottságot. Egyik legkedvesebb tanára Lakatos László, akivel élete folyamán továbbra is kapcsolatban maradt, például sohasem követelte meg tőle időt rabló „memoriterek” megtanulását, ezekből sohasem feleltette.

Érettségi után szülei szívesen látták volna, ha elhelyezkedik és némiképp könnyít a család anyagi helyzetén, de Diószegi elhatározta, hogy tudományos szinten foglalkozik az őt érdeklő kérdésekkel, s tudta, ennek egyetlen módja az, ha az egyetemen folytatja tanulmányait. Miután felvették oda a Belső-ázsiai, a Török Filológiai, és a Magyar Őstörténeti Intézet hallgatója volt elsősorban. A tanári diploma megszerzéséről lemondott. Ebben az időben ez a tette nagy könnyelműségnek számított, hiszen így az egyetem elvégzése után csak tudományos pályán helyezkedhetett el, ami a lehetetlenséggel volt egyenlő: de ő tudatosan vállalta azt a kockázatot, hogy csak „szibériai nyelvészetből” és „magyar őstörténetből” kapjon képesítést. Az egyetem végzése mellett, hogy szüleit ne terhelje, az egykori csepeli Weiss Manfréd gyárban vállalt délelőtti adminisztrációs munkát. Ez a hivatali munka saját bevallása szerint rendkívül nyomasztotta, lelkiismerete nem engedte meg, hogy ne végezzen jó munkát, de gondolatait tanulmányai foglalták le, s alig várta már a délutáni órákat, amikor rohanhatott az egyetemre. Szerencséjére a számára legfontosabb egyetemi előadásokat délután tartották meg. Legtöbbet a Belső-ázsiai Tanszéken tartózkodott, amelynek ekkor Ligeti Lajos professzor volt a vezetője. Doktori disszertációját is Ligeti Lajos professzor úrhoz írta, mandzsu-tunguz nyelvészeti témából. A felszabadulás után még nehezebb volt az élet a háború sújtotta országban. Az ország tudományos apparátusát újra kellett szervezni. A doktorátus után, mint fizetés nélküli gyakornok egy darabig a Belső-ázsiai Tanszéken maradt. Végülis 1947-ben a Néprajzi Múzeumba kapott kinevezést, az ún. Ázsiai Gyűjtemény kezelését bízták rá. A múzeumi munka új volt számára, de hamar beletanult. Rendkívül értékes anyagot kapott a keze alá; ezek közül elsősorban a Baráthosi Balogh Benedek által gyűjtött nanaj tárgyakat kell kiemelni, nevezetesen a gyógyító amuletteket. A nanajok (goldok) a mandzsu-tunguz nyelvcsaládhoz tartoznak, amelyről disszertációját írta. Ezeknek a tárgyaknak a kapcsán fordult először aktívan a néprajztudomány felé. Az egyetemen mint nyelvész kitűnő filológiai iskolát járt végig, amelynek módszerét néprajzi stúdiumainál is érvényesítette. Nem véletlen tehát, hogy első önálló tanulmánya Baráthosi Balogh Benedekkel, a kutatóval foglalkozik, majd ezt követően a nanaj gyógyító amuletteket dolgozta fel több írásában is. Néprajzi munkásságát mindvégig segítette, erősítette a különböző szibériai népcsoportok nyelvének ismerete, amely nemcsak a tárgyanevek „megfejtésénél”, de későbbi munkáinak során hosszú, összefüggő szövegek, énekek megértésénél, lefordításánál és értelmezésénél is segítségére volt. Ugyancsak korai cikke foglalkozik a mandzsu-tunguz sámántükrökkel, ez az első sámánizmussal foglalkozó tanulmánya. A néprajz mellett nem hagyja abba a nyelvészetet sem, első múzeumi éveiben írja az uráli halnevekről és azok mandzsu-tunguz kapcsolatairól szóló művét.

Már egyetemi évei alatt is, de a Néprajzi Múzeumba kerülésekor még inkább, mondhatnánk tudományos pályafutása kezdetétől foglalkoztatják a nyelvészeti problémák mellett a magyar népi hitvilág és az ázsiai népek hitvilága között feltételezhető rokonság kérdései. Ezt a témát előtte már többen érintették, tanulmányozták, de tudományos követelményeknek eleget téve nem dolgozták fel teljes egészében. A Szibéria-kutatás mellett, amelyet egyre jobban leszűkített a szibériai hitvilág, röviden a sámánizmus kutatására, elkezdte rendszeresen gyűjteni a magyar hiedelmeket, szokásokat, s azokat a jelenségeket, amelyek feltehetően rokon vonásokat mutatnak. Rendkívül nagy irodalmat tekintett át; mindent elolvasott, ami csak elérhető, megszerezhető volt számára a szibériai néprajzi irodalomból. Már ebben az időben is jól olvasott oroszul, állandóan fordított, az orosz nyelvű samanizmusra vonatkozó irodalmat kicédulázta, rendszerezte.

A szibériai anyaggyűjtéssel párhuzamosan kezdte el az egész magyar nyelvterületre kiterjedő néphit gyűjtést, a magyar és a szomszéd népekre vonatkozó néprajzi irodalom áttekintését, számbavételét. Bejárta az ország hagyományörző vidékeit. Valamennyi gyűjtőútját felsorolni lehetetlen, de többek között alapos gyűjtést végzett a bukovinai, moldvai székelyeknél, a mátravidéki palócoknál. Két nagy gyűjtőút alkalmával a Dunántúlon az északi-, nyugati- és keleti területeik hagyományos hitvilágának anyagát dolgozta fel. Több faluban munkálkodott a Duna-Tisza közén, a Duna mentén. Igen részletes gyűjtéseket végzett Mezőkövesden, a Nyírségben, Abaúj és Zemplén megyében, s Szatmárba is ellátogatott. A határokon túl a Csallóközben, Gömörben és Nyitra környékén többször járt a magyar falvakban. A terepen szerzett anyag jelentős részét publikálta.

Tulajdonképpen a két nagy pólus: a Szibéria néphitére vonatkozó irodalom és az összegyűjtött magyar néphit-anyag összevetéséből készült el a honfoglaló magyarok hitvilágára vonatkozó könyvének több nagy lélegzetű előtanulmánya, mint például *A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke*, *Adatok a táltos révülésére*, *A halottlátó*. Ha látszólag csak magyar néphittel kapcsolatos jelenségeket publikált - *A bukovinai boszorkányok kapcsolata az állatokkal*, *Dobbal való kötés oldás*, *Nem halt meg, csak elrejtezett* -, tanulmányának témája akkor is vonzotta az összehasonlító szibériai anyagot. Menet közben megszületett az egész témakör alapvető módszertani cikke is, amelynek nemcsak a tudományos módszer tisztázása volt a célja, hanem a téma kényességének és félreérthetőségének a kivédése is. *A honfoglaló magyar nép hitvilága (ősvallásunk) kutatásának módszertani kérdései*.

Kandidátusi disszertációjában összesítette, véglegesen megfogalmazta a kutatott témát: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Diószegi ebben a könyvében bebizonyítja, hogy a magyar népi kultúrában (elsősorban a magyar néphitben) bár töredékesen, több jelenségre szétszabdalva, de megmaradt a pogány magyarság egykori vallásának az emléke, töredéke. A sámán egyes jellemző tulajdonságai, a boszorkány, a táltos, a halottlátó alakjában részlegesen tovább élnek. A sámándob emléke hiedelemmondákban, gyermekmondókákban, játékokban maradt fenn. Módszertani cikkében felállított szigorú követelményeit egész terjedelmes munkájában következetesen alkalmazta, szinte a szórszálhasogatásig pontosan. Nem engedett a romantikus elméletek csábításának, a bizonyíthatatlan intuíció vonzásának. A kezdeti kételkedések éppen e tanulmány szigorú filológiai alaposságának következtében elhallgattak, bizonyított feltevéseit általában elfogadták.

1957-ben nagy fordulat következett be az életében, amely egész további tudományos munkájára meghatározó lett: a már évek óta kért, tervezett Szovjetunió-beli tanulmányutat megkapta. A tanulmányút időtartama 3 hónap volt. Tulajdonképpen igen szerencsés időben érkezett ez a lehetőség, kandidátusi értekezését lezárta, új, nagyobb lélegzetű témába még nem kezdett bele. Várva-várt szovjet ösztöndíjának végtelenül örült, legnagyobb vágya teljesedett

be. Bár a magyar néphittel is szívvel-lélekkel foglalkozott, egy percre sem feledkezett meg korábbi terveiről, Szibéria-kutatónak vallotta magát. Már indulásakor elhatározta, hogy tanulmányútja tovább fog tartani, mint 3 hónap. Rendkívül nagy tervekkel indult el, a gazdag leningrádi és szibériai múzeumok sámánizmussal kapcsolatos anyagát kívánta lefényképezni, a tárgyleírásokat lemásolni, az adattárakban fellelhető írásbeli és hanganyagot számba venni. Ezeken kívül a sámánizmus minden ott fellelhető irodalmát is meg akarta szerezni eredeti példányban vagy mikrofilmen. Bár kiküldetése csak Leningrádba szólt, eltökélt szándéka volt az is, hogy ha lehetséges, csatlakozik egy szibériai expedícióhoz. Meg akarta ismerni azt a földet, azt a kultúrát, amelyről annyit tudott, olvasott, írt, azokat az embereket, akikhez tulajdonképpen gyermekkor óta készülődött. Bár terveinek felét sem mondta el még legjobb barátainak sem, mindenki lehetetlennek tartotta kintmaradásának, terepmunkájának megvalósulását.

Rendkívüli akaraterővel, szívóssággal, lemondással, a tudomány bűvöletében, elsősorban a magyar tudomány gazdagodását szem előtt tartva, emberfeletti erőfeszítések árán mégis megvalósította elképzeléseit. Odakint is talált támogatókra, jó barátokra, tudóstársai megértették törekvését, segítették. Kinti barátai közül meg kell említeni V. N. Csernyscov professzort, az azóta már elhunyt régész-néprajzos szakembert, aki elsősorban a finnugor népekkel foglalkozott és a már szintén halott Dolgih professzort, aki Szibéria történetének volt a szakembere. A régész Okladnyikov, a néprajzkutató Tokarjev professzor szintén sokat segített, s támogatták őt fiatalabb kollégái is, olyanok is, akik nemcsak kutatói, de tagjai voltak a szibériai népeknek.

A hivatalos idő lejártá után diákszállókban lakott, hogy pénze minél tovább kitartson, szinte éhezett. Így 3 hónapos ösztöndíjából s a hazai hivatalos szervek küldeményeiből egy és egynegyed évig kint tudott maradni a Szovjetunióban.

Legtovább Leningrádban dolgozott, de a krasznojarszki, novoszibirszki múzeumok anyagát is sikerült lefényképeznie, s a kapcsolódó adatokat kimásolnia. Összegyűjtötte a sámánizmus orosz nyelvű bibliográfiáját, eredeti példányban vagy mikrofilmen hazahozott ritka, Magyarországon nem ismert könyveket.

Kétszer is eljutott Szibériába: 1957 kora őszén és 1958 nyarán. 1957 őszén a burjátok között járt. Tolmácsa az irkutszki egyetem docense Saraksinova asszony volt, akinek ősei között szintén voltak sámánok. A burját nemzetiségű, burját irodalommal foglalkozó tudósasszony későbbi élete folyamán is mindig, mindenben segítette Diószegit, egyik legjobb barátja lett.

Diószegi a burjátok között találkozott először sámánnal, nevezetesen Hadi sámánnal, aki bizalommal fogadta a gyűjtőt, fiának szólította, emlékül sámándobot faragott neki. Ez az első találkozás meghatározta a gyűjtő viszonyát későbbi adatközlőjéhez is, a volt sámánok szerették, megnyíltak neki, nagyon ritkán volt visszautasításban része. A burjátok után Krasznojarszkon keresztül az abakáni szibériai törökök között több sámánt ismert meg, egymás után vette fel magnetofon szalagra a sámánénekeket, jegyezte fel a szertartásokat, a sámán-képzeteket. Fényképsorozatot készített a sámán fejdíszek, ruhák készítéséről. Rendkívül érdekelték a sámánok testi és lelki jegyei, meglepte őt egyes adatközlőinek magas intelligenciája.

Első szibériai útja után nem tért vissza Budapestre, bár küldetése régen lejárt, mégis úgy határozott, a telet Leningrádban tölti: folytatja a múzeumi anyag másolását, fényképezését, abban reménykedve, hogy a következő nyáron megint eljut Szibériába s újra a terepen dolgozhat. Ezzel az elhatározással rengeteg munkát, aszkézist vállalt. Újra diákszállásokon élt, keveset evett, kora reggeltől késő éjszakáig dolgozott. Ruházata sem volt megfelelő a kemény északi télhez.

Terve sikerült, júliusban indult el második szibériai útjára. Krasznajarszkban megállva, egy darabig a múzeumban dolgozott, innen indult a belső-ázsiai törökség egyik legkisebb népcsoportjához, a karagaszokhoz. Az itt végzett gyűjtés szerencsés körülmények között folyt, igen eredményesen. A karagasz sámánhitről előtte nem folytattak kutatásokat. A szokásos kérdések mellett a sámánság örökölhetőségének a lehetőségeit is vizsgálta. Szovjet geológus csoporttal került össze, akik önzetlenül segítettek munkájában. A karagaszoknál töltött napokat sok kedves epizód tarkította: sikertelenül próbálkozott a rénszarvas lovaglással, az őserdőben mohából tüzet próbált gyújtani, nem nagy sikerrel. Megismerkedett egy rendkívül értelmes sámánnal, Kokujevvel, akinek nemcsak vendégszeretetét, de teljes bizalmát is élvezte. Útleírásában közölte Kokujev fényképét és öltözet-avató énekét, amelyet Csanádi Imre öntött a nyers fordításból végleges formába. Kokujevet közel érezte magához. Elmondta, hogy arca, magatartása, gondolkozása emlékeztette magyar falusi adatközlőire.

Irkutskba visszatérve részt vett Okladnyikov professzor egyik ásatásán az Oka folyó partján, ahol módjában volt egy bronzkori sziklarajzot is megtekinteni, s ezen egy sámándob-ábrázolást felfedezni. Irkutsk után, bár pénze fogytán, kutatóútra indult a tuvai szojotok közé. A múzeumban barátokra talált, akik hozzá segítettek, hogy a helyi lapba cikket írjon, részt vegyen egy ismeretterjesztő film forgatásán. Az így szerzett pénzen eljutott nemcsak az erdei rénszarvastartó szojotokhoz, hanem a síkvidékiekhez is, ahol először lehetett tanúja egy sámánasszony extázissá fokozódó szertartásának. Azt a páratlan éneket, amely e szertartást kísérte, sikerült magnetofonszalagra rögzítenie. 1958 szeptemberében tért haza Budapestre megromlott egészségi állapotban. A gyűjtött anyagon és a tárgyfotókon kívül a Néprajzi Múzeumnak sok és igen értékes sámántárgyat hozott.

Hazaérkezése után fogott neki a régen megálmodott „Sámán Archívum” megalkotásának. A rendkívül értékes szibériai anyag láttán a Művelődésügyi Minisztérium, valamint a Magyar Tudományos Akadémia pénzt adott annak feldolgozására, rendezésére, amelyhez nagy körültekintéssel kezdett. Az előhívott fényképeket kartonra ragasztotta, a kartonok hátára a tárgyakra vonatkozó adatokat gépeltette. Már Szibériában igyekezett a megmaradt tetemes szöveget, a sámánénekeket oroszra, illetve magyarra lefordíttatni, szibériai népcsoportokhoz tartozó vagy a helyi nyelvet ismerő tudományos kutatók segítségével itthon egyedül fordította. A sámánénekek dallamait lejegyeztette, gyűjtőfüzeteit legépeltette, rajzait lerajzoltatta. A sámán irodalom mikrofilmeit előhívatta. A hatalmas anyag rendezését és rendszerezését egyedül végezte.

A páratlan gyűjtemény egyre-másra vonzotta a külföldi kutatókat. Hosszú távon terve tulajdonképpen ez is volt: „Budapest lesz a sámánkutatás központja - mondta - mert itt nemcsak egy múzeum anyaga, de az egész világon fellelhető sámánizmusra vonatkozó forrásanyag megtalálható lesz.” Az Archívum gazdagításán, teljessé tételén következetesen dolgozott. Az isztambuli, a bécsi, a párizsi, a lipcsei, a skandináv államokban és más nyugati múzeumokban lévő sámán tárgyakat, kéziratokat, s az ide kapcsolódó adatokat vagy személyesen, vagy levelezés útján szerezte meg. Ezeknek az utaknak egy részét saját maga fedezte. Japánból, Amerikából is kapott fényképeket, adatokat, könyveket.

Első és második szibériai gyűjtőútjának tudományos eredményeit több jelentős tanulmányban publikálta: *Az északkeleti szojotok sámánhitéhez, A karagasz sámándob készítésének módja, A karagasz sámánhit etnikai egyöntetűségének kérdése, A tuva sámánhit interetnikus kérdései, A szamojéd kultúra emlékei a sámánizmusban a kelet-szajáni népeknél, A szelkup sámándob interetnikus összefüggései* stb. Ezek a tanulmányok már tükrözik Diószegi szibériai kutatásának távolabbi céljait. A sámánhit kutatása nála nemcsak a szibériai népek valamikori

hitvilágának feltárása volt, hanem a sámánizmust, mint sok archaizmust őrző jelenséget alkalmasnak látta arra, hogy Szibéria őslakossága etnogenetikai kérdéseit megvilágítsa.

1960-ban Mongóliába ment ki három hónapra, ahol a mongol sámánizmust és a sámánizmus-buddhizmus egymásra hatását tanulmányozta. A darhatoknál végzett mongóliai terepmunkája már kifejezetten etnogenetikai tanulságokat keresett.

Második Szovjetunió-beli útja előtt megszervezi és szerkeszti a *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker* című tanulmánykötetét. Ebben a világ jelentős Szibéria-kutatóinak tanulmányait gyűjti össze és jelenteti meg, hogy ezzel is erősítse Magyarország helyzetét a nemzetközi Szibéria-kutatásban.

Második Szovjetunió-beli tanulmányútja, illetve harmadik szibériai útja nem sikerült olyan jól, mint az első. Bár 1964-ben Leningrádban több hónapig dolgozott, a múzeumi anyaggyűjtést nem tudta teljesen lezárni. Szibériai gyűjtőútja pedig terveihez viszonyítva szintén töredékes maradt. A terepmunkát adminisztratív okok miatt megszakítani kényszerült, betegség is kínoztta. Szinte a felismerhetetlenségig lefogyva, megváltozva érkezett haza.

Többször nem jutott el hosszabb tanulmányútra, sem a Szovjetunióba, sem Szibériába, bár meghívták a novoszibirszki egyetemre vendég-előadónak, s a Magyar Tudományos Akadémia kétszer is megadta neki a hosszabb időtartamú szovjet ösztöndíjat. A szibériai terepmunka hiánya rendkívül megnehezítette célkitűzéseinek megvalósítását, alapjaiban rendítette meg tudományos tervét, életének további menetét. Új helyzete állandóan nyomasztotta, mégis tovább dolgozott szibériai anyagával, így született meg az *Evenki sámándobok, A baraba törökök iszlám előtti sámánizmusa és etnogenetikai tanúságai*.

Még 1962-ben e nagysikerű könyvben foglalta össze a sámánizmust. A szibériai népek etnogenetikai kérdéseivel foglalkozott akadémiai doktori disszertációja is, amelyet halála miatt már nem tudott befejezni. Életének utolsó évében készült el a második sámánizmusról szóló tanulmánykötet is, amelyet halála után jelentettek meg. A magyar néphit és a sámánizmus összehasonlítását szibériai és mongóliai gyűjtései alapján tovább szélesítette, (*A magyar néphagyomány és a sámánhit kapcsolata*) sőt egyik utolsó cikkében már a honfoglaló magyar hitvilág történeti rétegeit próbálta szétválasztani. (*A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa.*)

Halála előtt még az a megtiszteltetés érte, hogy az *Encyclopaedia Britannica* számára felkérték a „Sámánizmus” címszó összefoglalására, amit megírt, de megjelenését már nem érte meg. Mindenki azt gondolhatná, hogy a szibériai, illetve a magyar hitvilág összehasonlító vizsgálatának hatalmas anyaga egész kutatási idejét lefoglalta. Korántsem volt így. A sámánizmus és az ezzel kapcsolatos etnogenetikai problémák mellett szinte azonos intenzitással dolgozott a magyar hitvilág témakörében is. Személyes gondjának tekintette a magyar néphit kutatását, s ennek nemcsak a sámánizmussal összefüggő rétege izgatta, hanem az a kérdés is, hogy a magyar néphit hogyan viszonyul az összeurópai néphithez, a honfoglaló magyarság mit tett magáévá az itt talált és a magyarságba beolvadt népek szellemi kultúrájából, mit vett át a jelenlegi szomszédos népektől. Nagyon egyoldalú lenne képünk a magyar néphitről - hangoztatta - ha csak a sámánizmussal kapcsolatos oldalát vizsgálnánk. Ezt az „ellentétet” célt szolgálta a Luca-napi szokásokkal foglalkozó több tanulmánya és ugyane témakört összefoglaló, halála miatt befejezetlen könyve is.

A magyar néphit - akárcsak a sámánizmust a szibériai népeknél - archaizmust őrző jellege miatt alkalmasnak találta etnogenetikai problémák megoldására a magyar nyelvterületen. Szinte egyedülálló kísérletképpen a palóc népcsoportot, a palóc kultúrát egy mitikus lény, a „markoláb” megléte vagy hiánya alapján próbálta körülhatárolni. Az etnogenetikai, vagy ahogy

ő mondta „etnokulturális” problémák éppen úgy érdekelték a magyar nyelvterületen, mint Szibériában. Ez volt az oka annak is, hogy igen sokat gyűjtött a magyarországi nemzetiségek körében. Élete utolsó munkaképes hónapjaiban a horvátoknál, szerbeknél vizsgálta a hiedelmeket, szokásokat.

A néphit gyűjtést, akárcsak Szibériában, fáradhatatlanul végezte, sok esetben türelmetlenségében gyalogolva, szállásával nem törődve járt faluról-falura. Felmérve, hogy minden erőfeszítése ellenére nem tudja áttekinteni a magyar nyelvterület anyagát, megszervezte az országos népi gyűjtőhálózatot, munkatársakat toborzott, megindította a Néphit Archívumot.

Az anyaggyűjtést majdnem olyan fontos feladatnak tekintette, mint a tudományos feldolgozó munkát. Meggyőződése volt, hogy generációjának a feldolgozó munka mellett égetően sürgős feladata a még meglévő anyag összegyűjtése és feltárása is. Ugyanilyen fontosnak tartotta a néprajzi tárgyú archivális anyagok „életrekeltését”, számbavételét. Ezért kezdte el Pócs Évával közösen az ún. Gyógyászati Archívumot, amelyben a terepen gyűjtött adatok mellett XVIII-XIX. századi gyógyászati könyvek anyagát is számbavették, kigépeztették és rendszerezték. A Gyógyászati Archívum megvalósítása után már csak töredékesen került sor a Gyógyászati Atlasz megvalósítására, amelynek feladata a gyógyászattal kapcsolatos jelenségek térképen való bemutatása lett volna. Ettől a munkától még igen sok feldolgozásra váró néprajzi anyagot remélt.

A felelősség, amelyet a néprajztudomány egészéért érzett, nemcsak szakterületén belül érvényesült. Még kezdő muzeológus korában, mivel szükség volt más irányú munkájára is, szép tanulmányt írt a Velencei tó egyik halász-szerszámáról, majd később szívesen elvállalta egy falumonográfia építkezésének anyaggyűjtését és feldolgozását is. Alapító tagja, később szerkesztőbizottsági tagja volt a Magyar Néprajzi Atlasznak. Részt vett a kérdőív elkészítésében, a próbagyűjtéseken, lelkesen töltötte ki a kérdőíveket, készítette el a térképeket, s kitűnő elemzést adott a Magyar Néprajzi Atlasz előzetesen megjelent próbatérképeire.

1963-ban, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja megalakult, az elsők között került át ide a Néprajzi Múzeumból. Magával vitte a Sámán Archívum anyagát is.

Legutolsó éveiben még arra is volt ideje, hogy szűkebb tudományszakja múltjába visszapillantson. A magyar ősvallást kutató elődök munkáiból kiadott szemelvényeket gondozta, válogatta, magyarázta. *(Az ősi magyar hitvilág)* Legutolsó megjelent munkája is a regős énekek gyűjtőjének, Sebestyén Gyulának életrajza volt *A múlt magyar tudósai* sorozatban.

Korai és váratlan halála számtalan tervének vetett véget. Halála előtti hónapokban erdélyi gyűjtőútra készült, reménykedve abban is, hogy talán a moldvai, bukovinai székely falvakba is eljuthat. A váratlan betegség hirtelen rosszulléttel jelentkezett, amely után még majd 5 hónapig feküdt, a felgyógyulás reménye nélkül. 1972. július 22-én meghalt a magyar és a nemzetközi néprajz veszteségére.

Milyen ember volt? Talán legelőször azt kell megemlíteni, hogy rendkívül szerény és csendes. Eredményei, nemzetközi sikerei nem tették büszkévé. Sőt, egyenletes szorgalommal, kitartással, szinte emberfeletti tempóban dolgozott haláláig, nem pénzért, felettesei elismeréséért vagy személyes sikerért, hanem a tudomány érdekében. Osztályvezetői státusáról önként lemondott, nem szerette a napi vezetői gondokat, csak a nyugalmat, a munka zavartalan örömét kívánta. Legboldogabb akkor volt, ha dolgozhatott, elmondhatjuk, hogy számára a világon a legfontosabb valóban tudományos munkája volt, más alapvetően nem érdekelt. Reggeltől estig képes volt hónapokon keresztül még az ünnepnapokat is beleértve, íróasztala mellett ülni, egy-egy témán elmélyülten dolgozni, ilyenkor társaságba, vagy szórakozni nem vágyott, sőt minden ilyen terv zavarta. Ha kikapcsolódást, pihenést ajánlottak, mindig

elmondta, hogy neki nincs pihentetőbb, örömtelibb, mint munkájának végzése, amelyet a saját gyönyörűségére csinál.

Nem volt társasági lény. A sok ember, a konferenciák forrataga zavarta, ha lehet, az ilyen alkalmakat elkerülte, ha ott volt, szinte gátlásosan, visszahúzódva viselkedett, vagy csendes türelmetlenkedett, idejét sajnálva. Véleményét, érveit mindig alaposan átgondolta, enélkül bizonytalannak érezte magát, éppen ezért nem szeretett spontán vitatkozni, nem volt a gyors riposztok embere. A minden tudományban előforduló apró tudománypolitikai események, törekvések, helyezkedések nem érdekelték, ezekhez semmi érzéke nem volt. Ha hallott is valamit, ami másoknak esetleg érdekesnek tűnt, rendszerint mint lényegtelen elfelejtette, képtelen volt helyezkedni.

Az embereket szerette, ha a szeretetet visszakapta, végtelenül boldog volt. Az ok nélküli rosszindulat mindig meglepte. Semmiféle rossz tapasztalat nem tette rosszhiszeművé, ismételten előlegezte mindenkinek a bizalmát, „nem sérthetek meg senkit bizalmatlansággal” - mondta.

Sok csalódás érte, idővel visszahúzódó lett, de nem hitetlen. Bízott a munka jutalmában, a jó viszonzásában. Elég volt egy kedves szó, egy szép gesztus és már igazolva látta hitét.

Mikor a kórházban feküdt és már hetek óta nem tudott beszélni, az ápolónővérek mindig kérdezték: „Ugye jó ember volt? Ugye nagyon jó ember volt?” A kérdésre, hogy honnan tudják, így feleltek: „Ilyenkor - mármint a halál előtt - mutatkozik meg legjobban mindenkinek a természete, mi ezt meg tudjuk állapítani.” A nővérek nem tévedtek.

Ha valami bántotta és rosszkedvűvé vált, csak nagyon lassan vallotta ki az okokat, ha tudta, a helyzetet mindig szépítette. Betegséget, testi fájdalmat is igyekezett titkolni.

Ennek a képnek nem mond ellent az, hogy nagyon szeretett élni, élvezte az életet. Bár kezdettől fogva kísértette a korai halál előérzete, mégis hangoztatta, hogy neki sok évet kell megérni „mert sok dolga van”. Kedvelte a mozgást, a sétát, a kirándulást, rendszeresen elutazott a Tátrába, megmászta a legmagasabb csúcsokat is. A természetben otthon érezte magát, nemcsak a gyaloglást élvezte, de az órákig való nézelődést, egy növény, egy állat megfigyelését is. - Ő, aki expedíciói alatt olyan fegyelmezetten szabta meg napi ételmezését, tulajdonképpen szeretett enni, élvezte a jó ételeket. Alkoholt csak akkor ivott, ha nem kerülhette ki.

Élete végéig megmaradt benne a kalandkereső gyermek is. Két nagy munka között egy-két nap pihenőt tartott, ilyenkor moziba ment vagy regényeket olvasott, az útleírások nagyon érdekelték. Aztán megint jött a munka.

Kis számú barátai között jókedvű volt, felszabadultan viselkedett, száraz egyéni humora, szóviccei megnevettették a társaságot. Ha nem volt feszélyezett, a beszélgetéseket, vitákat hallgatva egy-egy találó megjegyzéssel, megfigyeléssel helyre tette, lezárta a témát.

Szerette a zenét, sok népdalt tudott, ezeket szívesen énekelte barátai között. Kedvelte a képzőművészetet, a halála előtti években egyre gyakrabban járt kiállításokra: a teátrális alkotások helyett a halk, lényegre törő művészet ragadta meg. Bár a szépirodalomból egy-egy regény nagy hatással volt rá, mégis igazán a versek álltak közel hozzá. Nagyon sok verset tudott kívülről, de ezeket még közvetlen hozzátartozói előtt is csak ritkán emlegette, idézte. Éveknek kellett eltelti ahhoz, hogy kiderüljön, mennyire szereti, ismeri például Baudelaire-t.

Érdekelte a világ, az ország, a város alakulása. Örült, ha egy híd, egy épület felépült, vagy egy új szobrot felállítottak. Izgatta hosszú távon is az emberiség jövője, ő, aki a múlt legmélyebb rétegeit kutatta, kíváncsi volt a futurologia fejtegetéseire, a jövőt illetően is optimista volt.

Családja körében, ha valami gond nem emésztette, természetesen, jókedvűen viselkedett. Élete vége felé optimizmusa, önmagába vetett hite megingott, az, hogy szibériai gyűjtőútjai, Szovjetunió-beli tanulmányútjai nem ismétlődhetnek meg, keserűséggel, kudarccal töltötték el. Értetlenül állt a számára megmagyarázhatatlan jelenség előtt.

Amilyen feszélyezett tudott lenni idegen, nagy létszámú társaságban, olyan természetes közvetlenséget mutatott gyűjtőútjain. A falusiak szerették őt. Képes volt azonnal kontaktust teremteni a legmögörvább „boszorkánnyal” is, a fiatalabb asszonyok évődéseire mindig megtalálta a megfelelő választ. Szeretett falun tartózkodni, úgy tervezte, hogy élete végén, nyugdíjas korát elérve, vidéken telepszik le, ott dolgozik majd haláláig.

Temetésére felutazott egyik legrégebbi és legkedvesebb adatközlője, egy Mátra-vidéki öreg palóc asszony is. Az öregasszony a ravatalnál kéretlenül, saját jószántából fennhangon elbúcsúzott tőle, keresetlen szavakkal megköszönte, hogy: „minket, régi öreg magyarokat megkérdezett a tudományunkról”.

Korai halála nemcsak munkás életét és terveit, hanem tudományos hagyatékának sorsát is kétségessé tette.

Az egész Sámán Archivum, az általa hozott tárgyak értelmezése, a sámánénekek szövegének lefordítása, az egész anyag koncepciózus feldolgozása sokoldalú, széles tudású utódot igényelne. Jelenleg ha reálisan mérjük föl a helyzetet, azt mondhatjuk, hogy tudományos hagyatékát csak egy munkaközösség tudná eredményesen feldolgozni. Diószegi Vilmos ugyanis majdnem minden szibériai nyelvből fordított, az igen bonyolult, rögtönzött, sok archaizmust őrző sámánénekek tolmácsolásánál is csak a legritkább esetben szorult segítségre.

Halála után a Sámán Archivumot rendkívül sajnálatos módon ketté osztották, ezzel tulajdonképpen egész koncepcióját és elképzelését figyelmen kívül hagyták. A hagyaték egyik része az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában, a másik része a Néprajzi Múzeumban van. Otthon őrzött tárgyai, jegyzetei, fényképei is közgyűjteménybe kerültek. Bár írásba nem foglalta, de szóban többször említette azt a kívánságát, hogy gyűjteményei a közt szolgálják. Sohasem gondolt sok lemondást követelő anyagára úgy, mint saját tulajdonára.

Akárcsak rendkívül gazdag, szibériai viszonylatban egyedülálló könyvtára is, mely az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának lett a tulajdona. A könyveket szinte megszemélyesítette, annyira szerette, tisztelte. „könyvet nem szabad bántani” - mondta, ha kifordítva, vagy piszkos helyre tette őket valaki. Ragaszkodott hozzájuk, öregkorára, falusi magányára „tökéletes könyvtárat” akart összegyűjteni.

Diószegi Vilmos egész életében a magyar tudományért élt, ezért hozott meg számtalan áldozatot, ezért égette el 49 éves korára magát.

Morvay Judit